ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 143 (16303) 2000 чылдың декабрь 26, вторник Ат салган шагы 20.00 Садар өртээ 3 рубль.

Ылгаар чоруктан чоорту чайлаар херек, ону Федерация субъектилериниң аттарын болгаш эрге-байдалын деңнээри-биле эвес, а оларның экономиктиг байдалын деңнээри-биле боттандырар херек. Мен бодаарымга, чаа Конституцияның төлевилели аңаа дүгжүп турар. Моон ыңай бо угланыышкын-биле ажылдаар бис.

Чаңгыс аай эрге-хоойлулуг болурун доктаадыры чамдык девискээрлериниң күженнишкиннери-биле чаңгыс талалап бар чыдар. Ынчалза-даа амгы үеде Россия Федерациязының Конституциязын сайзыраңгайжыдары-биле эдилгелер кылыр ажыл чоруп турар. Алызында барып, конституция хөгжүлдези динамиктиг апаар. Россияның Конституциязынга эдилгелер киирген соонда, республиканың Конституциязынга эдилгелер киирер, республика хоойлужудулгазынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында айтырыглар база катап тургустунуп келир.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Тыва Республиканың чаа Үндезин Хоойлузунуң төлевилели дээрге бистиң салым-чолувус, бистиң ургларывыстың, ургларывыстың ургларының, оондаа ыңайгы салгалывыстың салым-чолун шиитпирлээр апаар. Олар кандыг болурул, оон XXI үс чылда үүнү манаар бис? Ооң харыызын чаа Конституция төлевилелиниң талазы-биле референдумнуң түннелдери бээр.

"Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелиниң дугайында" Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Конституция комиссиязының Даргазы Ш. Д. Ооржактың

КҮРҮНЕ ИЛЕТКЕЛИ

КИИРИЛДЕ

Хүндүлүг соңгукчулар!

Конституция комиссиязы болгаш ооң ажылчын бөлүктери Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин ажылдап кылырын дооскан Декабрь 9-та "Шын" болгаш "Тувинская правда" республика солуннарынга ону парлаан

Чаа конституциялыг хоойлу төлевилелин белеткеп кылырының кол сорулгазы болза, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституцияларының аразында карышкактарны чайладыры, Россияның Президентизи В В Путиниң салганы чуртка чаңгыс аай эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг девискээрни тургузар дугайында сорулгаларны күүседири болур

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелин силерге чугаалажып көөрү-биле киирип тура, ону белеткээниниң болгаш хүлээп алырының дугайында айтырыгны, амгы үеге чедир канчаар кылдынып турганының болгаш чоокку келир үеде үүнү кылырының эргежок чугуязының дугайында чугаалавас аргам чок

Дээди Хуралдың удуртулгазындан конституцияның чаа эдилгезин ажылдап кылыр дугайында біжимел саңал мээң адрезимге келген Ооң соонда Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) III Хуралы болган, аңаа дөмей саналды үүгле чугаалаан эвес, харын-даа боттарының ажылдап кылганы конституция төлевилелин көргүзүп, Конституция комиссиязын тургузар дугайында саналды Президентиже болгаш Улуг Хуралче киирген Саналды өөреніп көрген мен

Мээң чарлыым езугаар тургустунган Конституция комиссиязының составынче 7 депутат, Чазактың 4 кежигүнү кирген үүве Артканнары ол дээрге эрге-чагырганың суд адырының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының төлээлекчилери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары, чогаадыкчы ажылдакчылар болгаш эртемденнер-дир Комиссияның ажылынче эксперттер кылдыр чамдык сайыттарны база хаара туткан. Конституция чорудулгазының киржикчилериниң долу даңзызы массалыг информация чепсектеринге парлаттынган болгаш ооң-биле кижи бүрүзү таныжып ап болур. Ында Конституция комиссиязының 32 кежигүнү болгаш 9 ажылчын бөлүктериң база эксперттериң составында 96 кежигүн кирип турар. Комиссияның хуралдары демократтыг езу-биле эрткилээн, айтырыгларны чугаалажыры маргылдаа-дискуссия хевирлиг кылдыр эрткилээн Шиитпирлерни ажык-даа база чажыт-даа бадылаашкын-биле хүлээп ап тургулаан

Конституция комиссиязы баштайгы дээрезинде үш вариантыны көрген

Биргизи ол дээрге күштүг болуп турар конституция-дыр Моон мурнунда ол бодунуң үезиниң негелделеринге бүрүнү-биле дүгжүп турган, делегейниң хөй-ниитизиниң хүлээп көргени стандарттарга колдуунда дүгжүп турар деп чаңгыс эвес катап демдеглеп келген мен. Ында амыдыралдың улусчу эрге-чагыргазының механизми, эрге-чагырганың аңгылаарының принциви, өнчүнүң хөй хевирлин бир-ле дугаарында ында тодараттынган, хамаатыларның демократтыг эргелери болгаш хосталгалары быжыглаттынган. Ынчалзажок ооң чамдык үүлдери республиканың хөгжүлдезинге чоорту моондакты таварыштыра берген.

Чижээлээрге, хөй-хөй субъектилер федералдыг төп-биле эргелеп-башкарар үүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында керээлерлиг база дугуржулгаларлыг болуп турар А бистер элээн каш чылдар дургузунда Россия Федерациязының Конституциязы-биле улуг карышкактарлыг болганывыстың ужурундан, чаңгыс-даа керээ-дугуржулгага ат салып көрбээн бис Ында иштики, эргижирээн чөрүлдээлер база бар Ынчангаш бистер турум эвес шилчилге үе-чадазының болгаш эртип турар XX үүс чылдың документизи кылдыр олче көрүп турарывыстың ужуру-даа ол. Россия ам сыр өске, аңаа бистиң хамаарылгавыс база өскерилген. Чаа үүс чылче чаа, улам сайзыраңгайжаан конституциялыг кирер ужурлуг бис

Ийигизи ол дээрге Дээди Хуралдың ажылдап кылган болгаш бирги номчулгага хүлээп алган төлевилели-дир. Ында эки талалар хөй, ындыг болзажок чурттуң Конституциязы-биле 30 хире карышкактар хевээр арткан. Ол чорук Россия Федерациязының Президентизиниң Кол күрүне эрге-хоойлулуг эргелелиниң бергени түннелден илдеңи-биле костүп турар

Үшкүзү ол дээрге Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) төлевилели-дир.

Конституция комиссиязы ону үндезин кылдыр алган болгаш конституцияның бо төлевилелин ажылдап кылган, федералдыг деңнелге Президентиниң Кол күрүне эрге-хоойлулуг эргелелинге, Шүүгү яамызынга, Төп соңгулда комиссиязынга, Россияның Чазааның чанында Хоойлужудулга болгаш деңнелге эрге-хоойлу эртеминиң талазы-биле институдунга экспертизаны ол эрткен Бис оларның түннелдерин алган бис Специалистериң болгаш эртемденниериң талазындан төлевилел бедик үнелелди алган деп демдеглеп каары өөрүнчүгдүр Россия Федерациязының Конституциязы-биле үүгле элээн каш карышкактарның барын олар демдеглээннер Төлевилелдиң шынарын экижидип турар элээн каш саналдарны олардан алган бис Ол саналдар база өөреніп көрдүнген Ынчангаш силерге Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының специалистериниң, эртемденнериниң коллективтиг күш-ажылы кирген дээрзин чугаалап турарывыс бо

Конституцияны хүлээп алыр чурумунуң дугайында айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир Күштүг болуп турар конституция езугаар алырга, ону хүлээп алыры республиканың парламентизиниң бүрүн эргелеринге хамааржыр дээрзин сагындырып каайн Ынчалзажок федералдыг хоойлунуң күштүг болуп турар үүлү база бар, үүл дизе бир эвес ооң-биле өске үүл доктааттынмаан болза, ол езугаар субъектиниң конституциязын парламент хүлээп алыр

Республиканың эрге-хоойлулуг актыларында чаа конституцияны хүлээп алырының чуруму тодаргай доктааттынмаан дээрзин демдеглеп каары чугула. Күштүг болуп турар конституцияның үндезин хоойлуну хүлээп алыр эргени парламентиге берип турар 63 үүлүн 12 үүлден аңгылай көрүп болбас, ону езугаар конституциялыг тургузугнуң үндезиниерин болгаш күрүне тургузуунуң кол принциптерин тургузуп турар бирги эгениң үүлдери үүгле бүгү чоннуң референдумунга өскерлип болур

Чугаалаан үүлдү барымдаалап алыр болза, бирги эгениң бар эдилгези долу хемчээли-биле камгалаттынза, теория талазы-биле Дээди Хурал чаа Конституцияны хүлээп ап болур деп үүве илдең-дир Ындыг болзажок чаа Конституцияны ажылдап кылырының сорулгазы болза Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга ооң үүлдериниң дүгжүүшкүнүн хандырары, бирги эгени өскертпес болза, ол чедип алдынмас, үүге дизе ында он ийи үүлдерден сези Россия Федерациязының Конституциязынга эң чугула боттуг карышкактарлыг болуп турар Моон алгаш көөрге, кандыг-даа таварылгада конституцияны чоннуң референдумунга хүлээп алыр апаарывыстан чайлавас-тыр бис.

Болуушкуннарның хөгжүлдези ийи вариантыдан тургустунган бооп болур.

Чиик вариант. Конституцияның төлевилели-биле соңгукчулар танышканының соонда, Конституция комиссиязы оларның саналдарын база шүгүмүүлелдиг сагындырыгларын барымдаалап көрбүшаан, ону чедир ажылдааш, төлевилелди республиканың Дээди Хуралынче дамчыдар. 30 депутаттың 28-и комиссияның болгаш ажылчын бөлүктериң ажылынга киришкен болганда, конституция Парламентиге чиигі-биле хүлээп алдынар болгаш чоннуң референдумунга бадыладыры-биле киртинген турар Депутаттар мерген угаанныың көргүзер дээрзинге комиссия ынанмышаан, болуушкуниарның хөгжүлдези бо вариант езугаар чоруур дээрзинге бүзүреп турар.

Шыңгыы вариант. Бо таварылгада депутаттарның кезии болгаш Парламент аппарадының ажылдакчылары Улуг Хуралга удур болуп, российжи конституция-биле хой-хөй чөрүшкектерлиг, республиканың күштүг болуп турар конституциязын үндезини-биле экижитпейн турар кошкак төлевилелди бирги номчулгада эрттирген, оларның ол хөделиишкиннери барымдаалаттынып көрдүнер. Бир эвес ол күштер депутаттарже ыйыышкын кылыр болгаш ооң шынарын баксырадып, төлевилелдиң тургузуун үрээрин негээр болза, ынчан Конституция комиссиязы бо вариант езугаар чоруур. Төлевилелди Парламентиже киирбейн, чоннуң референдумунче ону киирген турар. Чурттуң болгаш республиканың хоойлужудулга баазазында ону ынчалдыр кылырынга арга четчир Комиссия эрги-ле частырыгларны катаптап, республиканың Парламентизи-биле төнчү чок чугаа-соот кылырынга үе үндүрерин бодавайн турар. Берип каан үе төнген.

Регионнарның конституцияларының болгаш уставтарының карышкактарын Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүрүп кииреринге Чиңгине прокуратура июнь 25-ке чедир хуусаа берген Ооң соонда бистиң дилээвис-биле бо чылдың декабрь 1-те чедир од узаттынган. А чоокта чаа Новосибирскиге болган хуралга чурттуң удуртулгазы хуусааны 2001 чылдың январь 1-ге чедир доктааткан.

Россияның Конституциязынга болгаш хоойлуларынга республиканың конституциязын болгаш хоойлуларын дүүштүрүп киирбээни дээш республиканың Парламентизи база Президентизи тараттырарынга болгаш албан-дужаалындан халаттырарынга чедир харыылаар.

Конституцияны Дээди Хуралга көргениниң соонда, 65 хонук болгаш бүгү чоннуң референдуму чоруттунган турар.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин Конституция комиссиязының белеткээринге дузалаан кол барымдааларны силерниң мурнуңарга ажыдарын чөпшээреп көрүнер

I. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ 1993 ЧЫЛДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ: ООҢ ЭКИ ҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ ЧЕТПЕСТЕРИ

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелиниң көстүп келгени конституция тургузуунуң 79 чыл дургузунда чыгдынган улут болгаш үнелиг дуржулгазының ачызында хөй чергези-биле болдунар аргалыг болган.

Тыва черге күрүне езузу шаг-шааандан бээр туруп келген дээрзин демдеглеп каайн Ол "шериг демократиязы" бот-башкарылгалыг община, протекторат, хамаарышпас күрүне, автономнуг тургузуглар болгаш адак соонда Федерация субъектизи кылдыр хевирлерлиг туруп келген Бистиң бурунгуларывыска эрге-чагырганың болгаш ниитилелдиң аразынга "коллективтиг керээлер" дээн ышкаш "бижиттинмээн хоойлулар" кезээде тургулаан

1921 чылда бистер конституциялыг тургузугже дорт кирипкен бис, ынчан Таңды-Тыва (улус) күрүнези чарлаттынган болгаш ооң бирги конституциязы хүлээп алдынган ТАР бодунуң 23 чыл үезинің дургузунда алды конституцияны, тодаргайлааргa 1921, 1923, 1924, 1926, 1930, 1941 чылдарның конституцияларын чурттап эрткен. 1961 чылдан 1978 чылга чедир, тодаргайлааргa, 17 чыл дургузунда, автономнуг республика тургаш, конституция чок болуп, "Кол үүлдер" барымдаалап чурттап турган 1978 чылдың ооң конституциязы ол дээрге алыс утказы-биле алырга, ССРЭ-ниң кара саазыннап дүжүрүп бижип каан "брежневтиң" Конституциязы-дыр Ында национал онзагай үүлдер-даа тодараттынмаан болгаш Тыва Республиканың чаа конституциязын белеткээринге херек кырында оон алыр үүве чок болган

Адак сөөлүнде 1993 чылдың октябрь 21-де составында 132 депутаттыг республиканың Дээди Советі ам күштүг болуп турар конституцияны хүлээп алган, а ооң соонда ону бүгү улустуң референдумунга бадылаан

Ынчангаш ортумаа-биле 10 чыл болгаш-ла, Тыванын конституциялары чаарттынып турган-дыр Ооң-биле чергелештир ТАР-ның эге үезинде 4 чыл болгаш-ла ол болуп турган-дыр Ол чорук Тыванын ниитилел амыдыралының бүгүле адырларынга үндезин чаартылгаларның соон дарый болуп тургулаан

ТАР үезинің конституциялары экономиктиг болгаш национал онзагай үүлдерни канчаар барымдаалап көрүп болурунуң биске үлегер-чижээ болуп келген болгаш болуп артардаа. Ынчангаш 1993 чылдың Конституциязындан төлевилелче өскерилге чок дамчып кирген үүлдер болза: ТАР үезинің күрүне сүлдези, төөгү талазы-биле тургустунган административ-девискээр кезектери – кожууннар, сумулар. Кызыл республиканың найысылалы болуп келген болгаш болуп артардаа.

ТАР-га политиктиг плюрализм турган, ол принцип Конституцияның төлевилелинде бодунуң быжыг туружун база хевээр алган Баштайгы тыва конституциядан бээр националындан, үүдүлге-сүзүглелинден болгаш политиктиг бүзүрелинден хамаарылга чокка хоойлу мурнунга бүгү хамаатыларның деңэргелериниң дугайында үүл барык дөмейлешкек болуп аяннажып келген.

1993 чылдың Конституциязы-биле деңнээрге, чаа төлевилелде парламентиниң структуразы ТАР-ныңга элээн чоокшулашкак болуп турар. Улуг Хурал ында ийи палаталыг парламент болуп бодунуң эге баштайгы ролюн катап тургузуп турар.

ТАР-ның экономиктиг дуржулгазы база өөреніп көрдүнген, үүге дизе ол национал онзагай байдалга болгаш мал ажылынче угланыышкынныг бистиң ажыл-агыйывыстың структуразынга дүгжүп турар. Рынок болгаш хөй таладыг адырларлыг тургузуг, демонополизация болгаш чижилгелиг чорук, хуузунда эрге-ажык бодаар идепкейже сундугуушкун болгаш хуузунда сонуургал, хуузунда садыглаашкын бо бүгү бистиң бурунгуларывыска турган.

Культура талазы-биле алырга, бодунуң төөгүзүн, шажын-үүдүлгезин, чаңчылдарын болгаш езулалдарын хүндүлеп көөрү дээн ышкаш ТАР үезинің хүндүткелдиг үнелиг үүлдери биеэги хевээр биске ужур-дузалыг болуп турар. 30 чылдарга чедир ол бүгүнү чон эге байдалынга хевээр арыы-биле камгалап келген. Оон ыңай дыка хөй үүлдерниң үрегдеттингени хомуданчыг болгаш бөгүн ол бүгүнү катап тургузар ужурга таваржып турар бис.

1985 чылдың апрельде эгелээн "катап тургузуушкун" бистиң амыдыралывысты элээн өскерткен. ССРЭ-ниң бүгү улустарының национал бот-медерелиниң сайзыралынга шураашкын болган. 1990 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларация, ол-ла чылдың декабрьда республиканың Дээди Советі – Тыванын күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган.

Үүге дизе мурнундагы конституция бүзүрел чогу-биле эргижирээн, а чаазы ынчан кылдынмаан, республика ол документ езугаар үш чыл чурттаан. Ол улуг эвес кезек үе иштинде чогумчалыг рольду ойнаан дээрзин чогууру-биле үнелеп көөр апаар. Өске регионнарның экономиктиг баазазынга деңнээрге, кошкак баазалыг-даа болза, Декларацияның ачызында буураашкындан улус ажыл-агыйының комплекизин камгалап шыдаар аргалыг болган, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелиниң хенертен кудулаашкыны чайлаттынган. Чамдык эң чугула бараанларга болгаш аъш-чем продуктуларынга өртектер талазы-биле ол үеде Россия Федерациязынга эң-не куду деңнелдиг черлериниң бирээзи турган.

Ол үш чылдар эргелеп-башкарылганың президент хевири-биле республиканың чаа күрүне тургузуунуң таваан салырының база үези болган. Эрге-чагырганың чаа структуралары тургустунган, тук, сүлде демдек болгаш гимн көстүп келген.

Чугула чедиишкиннериң бирээзи – 90 чылдарның эгезинде делегейниң дүшкүүрлүг чоруунуң кошкааны болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралдың быжыгыышкыны, политиктиг янзы-бүрү партияларның, шимчээшкиннериң болгаш хөй-ниити организацияларның эрге-ажыктарының деңневирин чедип алырынга шудургу дилээшкин болган.

Ол чылдарда национал культураны, дылдарны, езучаңчылдарны болгаш мөзү-шынарларны катап тургузар талазы-биле кылдынган үүлдерни чогууру-биле үнелеп көрбес аргажок. Угаан-бодал арга-шинээзиниң талазы-биле Тыва россійжи болгаш делегей симпозиумнарын, конференцияларны, маргылдааларны эрттирер чер болу берген Чогум-на ынчан биске Ыдыктыг XIV-кү Далай-лама кээп чораан Республика янзы-бүрү конференцияларның угаан-бодал талазы-биле сорулгаларын боттандырарынга эжиктерин калбаа-биле ажыдыпкан.

Бистер 1993 чылдың Конституциязын езугаар 7 чыл чурттап база ажылдап турар бис. 1994 чылдан бээр республикага боттандырын келген политиктиг болгаш экономиктиг ханы реформалар ол чок болза болдунмас турган цйик Бөгүнде кээп оон ойталап турарывыс ооң үүлдериниң хөй-хөйү берге шилчилге үезинде безин чогумчалыг рольду ойнаан Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр болдунган каржыышкыннардан аңгыда, ниитизи-биле 90 чылдарның боттуг чедиишкиннеринче ол киир бижиттинген. Чуртка тоталитаризмни болгаш политиктиг башкалажыышкынны буза шавар үезинің конституциязы чогум-на ол болган. "Ол дээрге бистиң эрткен үевис-тир, бистиң төөгүвүс-түр" деп, Улуг Хуралдың Даргазы Б С Шыырап бодунуң илеткелинге кончуг-ла шын чугаалаан.

Политика талазы-биле1993 чылдың Конституциязы чоннуң боттуг эрге-чагырганың тургузарынга кончуг чугула баштайгы базымнарны кылыр арганы берген Президент, парламент, чагырга даргалары болгаш чер-чер депутаттары соңгуттурган болгаш чоннуң мурнунга контрольдуг Эрге-чагыргаларны хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргалары кылдыр аңгылаар принцип езугаар бистер бир-ле дугаар чоруп келген бис. Күрүне эрге-чагыргазының системазынга хамаарышпас тус чер бот-башкарылгазы киртинген Шилчилге үе-чадазында президентилээшкиннің институдун киргген. Хөй партиялар-лыг болур байдалдарда хөй-ниити 150 ажыг каттыжыышкыннар, ооң иштинде политиктиг 25 партиялар болгаш шимчээшкиннер көстүп келген. Чазактың болгаш оппозицияның үндүрүлгелери чырыкче үнүп турар, янзы-бүрү телеканалдар ажылдап турар.

Политиктиг болгаш хамааты эргелер талазы-биле Тыва Республика шыңгыы бурунгаарлаашкынны кылган Республиканың хамаатылары конституцияга үндезилеп эрге чагырга болгаш эргелеп-башкарыга органнарынче соңгуур болгаш соңгудар, митингилерге, чыскаалдарга, чыыштарга киржир эрге дээн ышкаш демократтыг ындыг эргелерни херек кырынга боттандырар арганы хөй-хөй чылдар дургузунда бирле дугаар алганнар Сөстүң болгаш парлалганың хостуу үүдүүр-үүдүвезиниң база үүдүлгениң хостуу херек кырында боттанып турар

Экономика талазы-биле өнчүнүң болгаш ажыл агый башкарылгазының янзы бүрү хевирлери көстүп келген Бараанларның болгаш ачы дузаларның хуваалдазының эрги системазындан рынок харылзааларынче шилчилге болган Республика рыногунда тус чер, Сибирь болгаш өске даа регионнар бүдүрүүгезиниң, а ол ышкаш даштыкы турттар бараанлары чижилгелиг саартынып турар Монополияга удур политика чоруп турар Мөөңнеттинген дуржулга езугаар өнчү хуужудуушкуну уламчылавышаан, чайгаар монополияларны эде тургузарынче дыка чоокшулап келген бис

Республиканың чурттакчылары салгал дамчыдар эрге-биле чер участоктарын үр хуусаада арендага ап турар Чуртталга оран-сава фондузунуң хуужудулгазы колдуунда чоруттунган хуузунда чурттаар оран-сава тудары калбарып турар

Кижи бүрүзүнге хостуг шилип алганы күш-ажылы-биле амыдырап-чурттаар кылдыр бодунга ажылдап алыр эргени, бизнестиң болгаш сайгарлыкчы чоруктуң адырынга саарылга чорудар арганы берген Экономиктиг маргылдааларны шиитпирлээр талазы-биле Арбитраж суду бир-ле дугаар көстүп келген

Социал реформалар талазы-биле өөредилге кадык камгалал, культура системазын, өг-бүле, ада болурунуң, ие болгаш чаштың камгалал институдунуң ролюн база ужур дузазын эде көөр талазы-биле ажыл чоруп турар Чурттакчы чоннуң өзүлдезинче угланыышкын камгалаттынып арткан Миграция ол-ла шин-биле чоруп турар Чон мөзү шынар талазы-биле чаарттынып, угаан-бодал талазы-биле катап сайзырап турар. Шажын-чүдүлгениң деңэргелииниң байдалдарында буддизм, хамчаар чорук болгаш православ шажын кожа-хелбээ бодарап турар

Федеративтиг харылзаалар талазы-биле. Делегей харылзаалары, федералдыг төп, Сибирьниң регионнары, Москва болгаш Санкт-Петербург, даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар болур-чогууру-биле хөгжүп турар Бюджет федерализми сайзырап турар.

Национал болгаш регионал политиказының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне национал политиказының Концепциязы боттанып турар. Тыванын улустарының ассамблеязы ажылдап турар. 1994 чылдың майдан бээр республиканы Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге хамаарыштырып каан Россия Федерациязының Чазааның 2005 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында № 1045 доктаалы хүлээп алдынган болгаш боттанып турар

Ынчангаш 1993 чылдың Конституциязының ачызында политиканың болгаш экономиканың демократчыдылгазын чорудуп турар. Тыванын күрүне тургузуу быжыглаттынган Республика шаанда турган төптен албадаашкындан хосталган

Ынчалзажок 1993 чылдың Конституциязын тергиин деп болбас. **Бирээде,** ол иштики чамдык чөрүлдээлерлиг, оларны дараазында эдер ужурга таваржып турган бис Ооң **ийиги** четпес үүлү болза хамаатыларның чамдык эргелерин кызыгаарлааны болур, чижээлээрге, черни эдилээриниң болгаш башкарарының, Президентиге назы хар болгаш дыл база өске даа үүлдериниң кызыгаарлалынга хамаарышкан эге болгаш оон-даа өске. **Үүте,** ол хөлүн эрттир политикажыттынган, республиканы экономика-биле камгалаарының механизми ында кошкак ажылдап кылдынган. **А эң-не кол үүве,** чугаалаанывыс ышкаш, республиканың ол Конституциязы россійжи Конституция-биле улуг карышкактарлыг болган Ол чорук объективтиг болгаш субъективтиг чылдаганнардан болган

Тыва Республиканың 1993 чылдың Конституциязын кандыг байдалдарда хүлээп ап турганын хамыктың мурнунда сактып көрээлинер даан Москвага массалыг митингилер болгаш чыскаалдар ол ла чылдың чазынында эгелээш, а күзүнүнде база катап эгелээн. Р И Хасбулатов баштаан Россияның Дээди Советі эрги конституцияны бичип даа камчавайн өскертип, чаңгыс хуралга-ла 30-40 өскерилгелерни болгаш немелделерни киирип турган.

Россияга конституция кризизи Президентиниң болгаш Дээди Советтиң талалакчыларының аразынга чепсектин удур туржуушкунга чедирген, ооң дээди чадазы "Ак Бажыңны" боолааны болган Чогум-на ынчан чаа конституцияның белеткелин дүргедедир ужурга таварышкан бис Тыва Республиканың Дээди Советінің 1993 чылдың сентябрь 28-те 23-кү сессиязына чогум на олче бодум кыйгырган мен чурта политиктиг байдал дугайында айтырыгны аңаа чугаалажып турган үүве

Антидемократтыг күштерниң типтеринден болгаш конституция реформазын болдурбайн баарындан сезингеш регионнар боттарының конституцияларын болгаш уставтарын белеткээрин база хүлээп алырын дүргедедип эгелээннер

1993 чылдың чазынында болгаш күзүнүнде болуушкунларның нарыыдааны болгаш чидигленгени чуртка база Федерацияның субъектилеринге конституция тургузуун башкарып таарыштырарындан эрге чагырганың федералдыг органнарының кичээнгейин чардыктырган Ол чорук Россия Федерациязының Конституциязының база регионнарның конституцияларының болгаш уставтарының аразынга карышкактарның база дүүшпес чоруктарның тыптып келиринге чедирген Түннелинде 89 регионнардан 63 үү тодаргайлааргa, хөй кезии ындыг карышкактарлыг болган

Тыва Республиканың Конституциязының Россия Федерациязының Конституциязы биле карышкааның "теоретиктиг" үндезини, чурттуң өске даа регионнарында ышкаш бир дөмей, бот башкартынылга болгаш бот догуннаашкын дугайында Федеративтиг керээниң үүлдери

(Уланчызы 2-гн арыпда).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

болу берген "Бот догуннаан республика" деп билишкинин ында калбаа-биле тайылбырлап турар Россиїжи черлерни мөөңнээринге болгаш сырый каттыштырарынга, чаа үе-чадада федеративтиг күрүне тургузуушкунунуң демократтыг үндезиннерин хөгжүдеринге Керээ төөгүлүг рольду ойнаан. Ооң кол үүлдери Россия Федерациязының Конституциязынче кирген Ынчалзажок республиканың бот-догуннаашкын болгаш бот-башкарнылга дугайында ооң үүлдерин чаңгыс талалай тайылбырлап турган болгаш ол чорук "бот-догуннаашкыннар чыскаалынга" чедирген. Федералдыг эрге-чагырганың ролюнуң кошкаанынга удур магадылалдарның чогу чурттуң оон ынай буступ дүжеринге чедирип болгу дег апарган.

Федералдыг төпке ол үеде күрүненің күштүг национал болгаш регионал политиказының чок турганы аңаа салдарны база чедирген Кошкак экономиктиг баазалыг, орулгазының бюджет дөстерининң деңнелі куду турда-ла, республика ол чылдарда федералдыг төптен херек кырында боттуг дуза албайн турган Россияның өске-даа дотациялыг республикаларының дугайында база ынчалдыр чугаалап болур. Ындыг байдалда олар Федералдыг төптүң чамдык эргелерин болгаш бүрүн эргелерин боттарынга быжыглап алыр арга-биле берге байдалдан үне бээр бис деп оралдажып турганы элдептиг эвес

Боттарының төөгү, национал, экономиктиг болгаш бойдус-климаттыг онзагай байдалдарын конституцияларга болгаш уставтарга илередир дээн регионнарның чүткүлү шуут билдингир болгаш ол ала-чайгаар болур чорук-тур, оларны учетка албайн, оларны барымдаалавайн регионал деннелинге үндезин хоойлужудулга актыларын ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры кандыг-даа ужур-утка чок чүве болур ийик. Ынчалзажок бүрүн эргелерин болгаш эргелеп-башкарылганың үүлдерин аңгылаар дугайында Федералдыг хоойлу чокта, ону үүтле 1999 чылдың төнчүзүнде кирген, ол чорук Федерацияның эрге-хүлээлгелеринге регионнарның ында-хаая холбаарлай бээр чоруунга болгаш оон сыр дедир-даа апаар чорукка чедирген

Конституция чорудулгазы политиктиг янзы-бүрү күштериң аразынга чидир маргыжыышкынның байдалынга эртип турган. Тодарғайлаарга, Конституцияның бирги үүлүнүң тодарадылгазы чогаадыкчыларның болгаш Россияның составындан Тываның үнер эргезинің дугайында үүлдү аңаа кирер дээн эгелекчилериң аразынга чөпшээрежилгениң түңнели болган Ону Бот догуннаан Тываның Улусчу партиязының Политчөвүлелиниң болгаш "Хостуг Тыва" Улусчу Фронтунуң Күүскомунуң мурнунда турган удуртукчулары негеп турганнар Ол дээрге Россияның Конституциязы биле шыңгыы чөрүшкек болган, ындыг болзажок Федеративтиг Керээге ат салырындан ойталаан Татарстанның болгаш Башкортостанның вариантызы, харындаа Чечняның вариантызы ол эвес ле болгай. Ол дээрге чуртка байдалды улам ыңай экижидер соругдалдыг түр, мерген угаанныг чөпшээрежилге болган.

Чедир сайзыратпаанының өске чылдагааны баштайгы үе чадада Конституция комиссиязының ажылының дендиг кошкак темпилери-дир. Ийи чартык чыл ажылдааш, көрдүнмээн чүс чүс миллион рубльди чарыгдааш, эрге-чагырғаларны аңгылаар дугайында үүлдер кирбээн төлевилелди комиссия тургускан, Советтериң дээди эргелиг хевээр артыш калган Херектің алыс утказын езугаар алырга, утказының талазы-биле алырга, эрги конституцияны сагындырып келир

Чурттуң болгаш республиканың конституцияларының аразында карышкактар ол үеде россійжи ниитилелдің херек кырында байдалын көрүнчүкте дег тодарадыпкан. Бистің конституциявыс шилчилгелиг үе-чада деп адаар апарган ол үенің хөй-хөй чөрүлдээлерин бодунда мөөңнеп алган.

II. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛАРЫНЫҢ АРАЗЫНДА КАРЫШКАКТАРНЫ АЖЫП ЭРТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЖЫЛДЫҢ ЭГЕЗИ

Сөолгү үеге чедир регионалдар конституцияларын Россия Федерациязының Конституциязына дүүштүр кирериниң шыңгыы кандыг даа оралдажыышкыннарның дугайында чугаа турбаан. Ол сорулга үүтле херектің алыс утказы-биле алырга, үүтле кыры-биле чарлаттынып турган деп В. В. Путиниң Айыткалында демдеглеттинген. Бо талазы-биле бистің республиканың аңаа хамаарышпайн барганын демдеглеп каары өөрүнчүг-дүр

Федеративтиг харылзааларны, күүсекчи эрге чагырганың адырларын быжыглаар болгаш чуртка чаңгыс аай эрге-хоойлулуг девискээрни тургузар талазы-биле Россияның чаа Президентизиниң эгелээшкинин езугаар шагда-ла ажылдап эгелээн бис деп чугаалапсымза, хөөрөдиг болбас боор, бо чылдың чазынында бистің ужуражылгавыс үезинде ол дугайын бодум дыңнаткан мен

1993 чылдың Конституциязын хүлээп алганының соонда, дораан на конституция органын тургузарынга болгаш ажылдадырынга эрге-хоойлулуг баазаны белеткээриниң чугулазының дугайында саналды идип үндүрген мен. Эргежок чугула хоойлуларны белеткээриниң темпилеринге болгаш шынарынга Улуг Хуралга хамаарыштыр Дээди Хуралдың (парламентизиниң) удуртулгазының туружунуң үеден үеже өскерлип турганы чогумчалыг эвес салдарны чедирген.

Чүгле 1995 чылдың күзүнүнде, барык ийи чыл эрткенде, хоойлу чогаадыкчылары "Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) дугайында" шуут чедир сайзыратпаан Хоойлуну белеткээш, Тыва Республиканың Президентизинге ат салдырары-биле кирргеннер Ол хоойлунуң эге баштайгы төлевилелдеринде конституция органының бедик ужур дузалыын херекке даа албайн, Улуг Хуралдың чаа составын хурал санында соңгуурун ында саналдаан Оларны-биле алырга, кежигүнер партияларның болгаш шимчээшкиннерниң, өскө ниити организацияларының база күш ажылчы коллективтерниң конференцияларына соңгуттурар ужурлуг ышкажыл Ынчангаш Улуг Хуралдың статузун коллектив хуралының деңнелинге чедир кудулаткандыр

Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында хоойлунуң чогун барымдаалап көргеш, бодумнуна чарлыктарым-биле Улуг Хуралдың бирги чыыжының соңгулдаларын чарлаар болгаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралынын (съездизиниң) дугайында Түр дүрүмүү күштүг болдурып кирер ужурга таварышкан мен 1995 чылдың декабрьда ол соңгуттурган болгаш 1996 чылдың эгезинден ажылдап киріпкен

Республиканың Конституция органы бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда (херек кырында 1,5 чылда) суд, прокуратура, тус чер бот-башкарылга органнарының дугайында конституция үүлдериниң чаа тодарадылгаларын кириштирбишаан, 63 эдилгени хүлээп ап четтиккен Дайын болгаш тайбың дугайында үүлдерни Конституциядан үндүрген Улуг Хуралдың ажылы Россияның Президентизи Б Н Ельцинден болгаш россійжи парламентиниң спикери Г Н Селезневтан бедик үнелелди алган

Оон ынай Президент Улуг Хуралдың кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаазын узадырын чедип алган, ынчалзажок парламентиниң удуртулгазының талазындан үүлдүгзүнүүшкүн болбаан Ынчан Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң чаа составын соңгуур дугайында айтырыг тургустунуп келген

А Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында хоойлуну республиканың Парламентизи ындыг янзылыг белеткевээн боорга, соңгулдаларны 2000 чылдың март 26-да эрттирер дугайында болгаш россійжи хоойлуларга үндезилеп, Түр дүрүм езугаар оларны эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын үндүрериниң аргазы-биле ол сорулганы шиитпирлээн. Соңгулдалар болуп эрткен. Соңгулдалар хажыдыышкын чокка, ийи чадага соңгукчуларның бедик келгениниң байдалынга эрткен. Ол чорук конституциялыг органны чыылдырар дугайында бодалды бистің соңгукчуларывыс деткээн дээрзин бадыткаан. Улуг Хуралдың ийиги чыыжы ажылдап киріпкен.

Соңгулдалар эртип, Улуг Хуралдың бирги чыыжы ажылдап киріптерге, республиканың прокурорундан соңгулдалар дугайында Президентиниң чарлыктарынга хамаарыштыр хомудалдар кирбээн. Мооң мурнунда турган Парламентиниң удуртулгазының кандидаттарының бирээзинге Улуг Хуралдың даргазының албан-дужаалынга соңгуттурарынга канчаар дузалааны бүгүдеге биллдингир. Улуг Хуралдың 239 кежигүнүн Парламент Президентиге удур оппозиция талазынче элэдиптеринге ынаныш турганнар. Ынчалзажок оларга ындыг чүве болдунмаан Съездиниң составы быжыг туруштуг, хоозун чулчуруушкунга алыспас кижилер болган, сурагжыаан Парламентиниң аайынга кирбээннер. Ынчан Улуг Хуралдың херек чогунуң дугайында оппозиция база катап чулчуруп үнүп келген. 2000 чылдың январьда республиканың Президентизиниң Улуг Хуралдың соңгулдаларының дугайында чарлыы костүп келгениниң соонда, К. А. Бичелдей ону түр соксадыр дугайында дилегни Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязынче кирген, оон бодалын Парламентиниң удуртулгазы, А. П. Дамба-Хуурак болгаш А. Ю. Кашин дораанна сегирип алган.

Улуг Хуралдың ажылының дургузунда суд чадаларынче элээн каш хомудалдар кирген. Ол талазы-биле суд шиитпирлериниң түңнелдери силерге биллдингир.

Улуг Хуралдың ийиги чыыжының хоойлу-дүрүмге дүүшкээниң дугайында айтырыгда маргылдаалыг үш айтырыг бар. **Бирээде.** Тыва Республиканың Президентизиниң конституция айтырыының талазы-биле Чарлыын ниити юрисдикция судунга көрген, ынчан ындыг айтырыгларны коору Россияның болгаш Федерация субъектилериниң конституция судтарының онза эргези болуп турган. Россияның Конституция судунуң апрель (2000 чы г) доктаалын айтылга кылдыр коор чорук бүзүрелгиг эвес, чүге дизе республиканың Дээди судунуң шиитпирин ону хүлээп алырының мурнунда март 26-да хүлээп алган.

Ийиде. Кызыл хоорайда округтарны чарар дугайында А. Ю Кашиниң биллириишкинин сайгарып көрүп турган, республиканың Дээди судунуң судьязы маргылдаалыг шиитпирлерни хүлээп алган, чүл дизе республиканың күштүг болуп турар хоойлузунга үндезилеп ону чоруткан дээрзин барымдаалап көрбээн, А. Ю. Кашиниң негеп турары дег 80 эвес, а 50 округ хоойлу езугаар бадылаттынган чүве.

Үште. Улуг Хуралдың кежигүннериниң кандидаттарны соңгаан дугайында шиитпирлерни девискээр соңгулда комиссиялары хүлээп алган. Төп соңгулда комиссиязы оларны чүгле шиитилештирген. Республиканың Дээди суду девискээр соңгулда комиссияларының шиитпирлерин оскертпейн дораанна Төп соңгулда комиссиязының шиитпирин көргеш, ону күш чок деп хүлээп көрген, тодаргайлаарга, документ талазы-биле бодунуң шиитпирин (вердикт) үндүрген, ону хүлээп алыры кандыг-даа юридиктиг үржүктарга чедирбес.

Чылдагааны биллдингир. Оппозиция сезиниген болгаш Улуг Хуралдан, мооң мурнунда съездиден, а ам Чаа Конституцияның төлевилелинден ийи палаталыг парламентиден сестип турар. Ынчангаш Президент үшкү хуусаада соңгуттурул алыр дээш Конституцияны оскертирин чедип ап турар деп дамчыыр чугааны оон-биле улам-на хөрлээледип турар. Конституцияже кандыг-даа "фамилия" езугаар эдилге киирери болдунмас дээрзин база катап чугаалап көрейн. Оппозицияның езулуг сорулгазы болза Улуг Хурал-биле демиселче чоннуң кичээнгейин угландырбышаан, "Чаңгыс эп-сеткил" ("Единство") даңзызын езугаар "Рефах" мусульман организацияны дамчыштыр 1999 чылдың декабрьда буддист К. А. Бичелдейниң Күрдуманың депутады кылдыр соңгуттурганының дугайында чугаа-биле хөй-ниитиниң кичээнгейин чардыктырары турган.

Бир эвес Улуг Хуралдың чыыжының меге-хоозун эвес, а езулуг чылдаганнарының дугайында чугаалаар дээр болза, олар ындыг янзылыг чүве.

Республиканың Баштыңы болгаш Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү кижи болганымда, Россияның чаа Президентизиниң соңгулдаларының соонда кандыг өскерлиишкиннер болуруп билир турган мен. В.В.Путин соңгуттуруп алыр дээрзинге эвээш-ле кижилер чигзинип турган боор. Ынчангаш Республиканың күштүг болуп турар Конституциязының Россия Федерациязының Конституциязы-биле карышкактарын ажып эртер дээш Улуг Хуралды чыылдырары чугула болуп турган.

1995 чылда-ла хүлээп алдынган Улуг Хурал дугайында хоойлунуң чедир сайзыраттынмаанын база билип турган мен, а Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында хоойлу шуут чок турган болгай. Бодунуң үезинде оон төлевилелинге хамаарыштыр Россияның Төп соңгулда комиссиязының эрге-хоойлу экспертизазының килдизинден чылча шавыышкынныг түңнел алдынган. Ындыг байдалдарда республиканың Баштыңы кижи, мен чүнү кылыр ужурлуг турган мен? Чүгле чаңгыс үүлдү бодумнуң чарлыым-биле эрге-хоойлу чок черге эрге-хоойлуну доктаадыры болгаш россійжи хоойлуларга үндезилеп соңгулдаларны дамчыштыр Конституция чөвүлел хуралын — Улуг Хуралды тургузарын организастаары. Кымның шынныын — төөгү шиитпирлээр.

III. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИН АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫНЫҢ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛАЗЫ

Манап-даа турган чүве дег, В. В. Путин Россия Федерациязының Президентизи болу берген база соңгукчуларга берген аазаашкынарын күүсетпишаан, Россияга чаңгыс аай эрге-хоойлулуг девискээрни катап тургузар дугайында, регионалдар конституцияларын база уставтарын Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр кирериниң дугайында айтырыгны шиитпирлин-биле тургускан. Ол ажылдың чорудулгазынга болгаш ужур-утказынга контрольду Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунга дааскан

Экспертиза үнелээшкиннерин езугаар бистің республика Конституциязының 25 үүлдериндe Россия Федерациязының Конституциязы-биле 59 карышкактарны чайладыр ужурлуг. Баш бурунгаар чугаалап каар чүве чүл дизе, республика прокуратуразы конституцияда 34 карышкакты, Шүүгү ямызы 30 ажыг, а Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Конституция судунда бүрүн эргелиг толээзи — 49 карышкакты тыпкан.

Ол ажылдың эң улуг кезиин Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы (съездизи) кылыр ужурлуг турган Чүге дизе бүрүн эргелери Тыва Республиканың Конституциязының бирги эгезинге хамаарышпас турган, Россияның составындан үнер дугайында үүлдү кириштирбишаан, чамдык улуг чөрүлдээлер ында кирип турар, эге баштай бир-ле дугаарында ол талазы-биле республика референдумун эрттирер деп бодап турган.

Эрге-хоойлулуг ол байдалдарны барымдаалап корбүшаан, Тыва Республика биле Россия Федерациязының конституцияларының, аразында карышкактарны ажып эртер талазы-биле ажыл баштайгы үеде ийи угланыышкынга чорун турган.

Бирээде, конституция органы — Улуг Хурал идепкейлиг ажылдаан, Тыва Республиканың Президентизи болган Дээди Хуралы (парламентизи)-биле дугуруштунган конституцияга эдилгелериниң хоойлу төлевилелдерин аңаа көөрү-биле кирип турган. 28 эдилгени аңаа көргеш, оларның иштинден 12-ни хоойлу кылдыр белеткээн болгаш тараткан

Ийиде, Конституцияның бирги эгезиниң чаа варнантызын белеткеп турган. Оон-биле чергелештир Улуг Хуралды долгандыр байдалды чогумчудар талазы-биле күженишкиннерни баш удур алган Айтырыгны Москвага болгаш Новосибирскиде Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Л В Драчевскийге болган хуралга көрген. Ынчалзажок Улуг Хуралдың чогумчалыг ажылдаарынга юридиктиг шаптыктаашкыннар чайлаттынмаан.

Эрге-хоойлу талазы-биле берге байдалдан үнериниң аргазы Конституция комиссиязын чыылдырар дугайында Парламентиниң болгаш Улуг Хуралдың хоойлу саналдаар инициативазының база Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелин ажылдап кылыр дугайында эгелээшкининиң ачызында тывылган.

Бо бүгү үелерде Улуг Хурал тергиин улуг рольду ойнаан деп санаар мен. Бодунуң идепкейлиг чоруу-биле Парламентини ол сорук киріпкен, конституцияны сайзыраңгайжыдар дугайында айтырыгже оон сонуургалдыын көдүрүпкен, Россия Федерациязының чаңгыс аай эрге-хоойлулуг девискээринге чурттаар ужурлуг бис деп боданып келир кылдыр албадапкан

IV. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ КОЛ ҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ ОНЗАГАЙ ТАЛАЛАРЫ

Хүндүлүг соңгукчулар!

Конституция комиссиязының даргазы кижи болганымда, чаа конституцияның төлевилелин чогаадып турар үеде, делегей эргелериниң нормаларын, Россияның амгы күштүг хоойлужудулгаларын шыңгыы удуртулга болдурганывысты, бистің тоогулуг дуржулгавысты, а ол ышкаш Тываның болгаш Россияның перспективтиг хөгжүлдезинде боттуг үүлдерин барымдаалаанывысты силерниң кичээнгейиңерге дыңнадыр бодадым.

Оон аңгыда Россия Федерациязының Конституциязының чамдык үүлдериниге эдилгелерни, чижээ, тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле Президентиниң болгаш Парламентиниң аразында бүрүн эргелерни хуваар талазы-биле эдилгелер киирер деп турарын барымдаалаан бис, бистің төлевилелиисти оон-биле база катап дүүштүрер дээш ораддашкан бис

Толевилелдің амгы күштүг боон турар конституциядан ылгалдары чүл?

Бирги онзагай талазы болза, Россия Федерациязының Конституциязы-биле оон чөрүшкек эвес боон турары. Ол дугайын Москвадан алган юридиктиг экспертизаның түңнелдери херечилеп турар

Ийиги онзагай талазы — кезектериниң, эгелериниң болгаш үүлдериниң чаа улам сарыылдыг структураларын ажыглаары Төлевилелде үүтле ийи кезек бар. Оларның баштайгызында кол уткалыг 16 эге кирген, ийигизинде XVII эгеде "Түңнел болгаш шилчилге үүлдерин киирген " Үүл бүрүзү аттыг

Үшкү онзагай талазы — чаа төлевилелдің утка-шынарының улуг хемчээлдиг боон турары Амгы күштүг Конституцияда 116 үүл бар болза чаазында 145 апарган "Соңгулдалар болгаш референдум", "Тыва Республиканың эрге-байдалы болгаш бүрүн эргелери", "Тыва Республиканың саң-хоо политиказының үндезиннери", "Тыва Республиканың экология политиказының үндезиннери", "Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет албанының үндезиннери", "Тыва Республиканың чагырга-девискээр тургузуу", "Тыва Республиканың Конституциязын эде көөрү болгаш Конституция эдилгелери" чижектиг чаа чугула эгелер костүп келген. Толевилелдің арткан бүгү эгелериниде, амгы күштүг Конституцияга деңнээрге, шыңгыы өскерилгелер болгаш немелделер кирген.

Дорткy онзагай талазы — Россия Федерациязының Конституциязында көрдүнмээн чамдык чугула айтырыгларны төлевилелде киирген. Чаа Конституция төлевилелинде конституция тургузуунуң үндезиннерин, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин, экономиктиг болгаш социал политиканы, күрүне тургузуунуң өске-даа айтырыгларын айтып, конституция езугаар быжыглаан Республика оон-биле бодунуң онза эргезин демдеглээн. Бо айтырыгларның хөй нуруузу Россия Федерациязының Конституциязынга эрге-хоойлу үндезини боон болур. Делегей ниитилежилгези хүлээп көрген хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын делегей күрүнелериниң конституцияларының хөй нуруузунда быжыглаан Ынчангаш ол үүлдер бистің конституциявыстың төлевилелинде илереэшкинни база алган.

Конституция комиссиязы төлевилелди ажылдап кылып тура, республиканың национал онзагай байдалдарын барымдаалап, үүнүн-даа мурнунда федералдыг хоойлужудулгаларның нормаларын үндезинге алган.

Бүдүн эгени соңгулда системазынга тураскааткан Ында эргелер болгаш хосталгалардан аңгыда, хүлээлгелерни база айыткан.

Адактың соонда **база бир онзагай тала бар**. Бир эвес 1993 чылдың конституциязында хөй черни политиктиг эргелерин айыткан болза чаа конституцияның төлевилелинде кол болгаш үндезин айтырыгларга республиканың экономиктиг эрге-ажыктарын камгалааны хамааржыр. Федералдыг төп болгаш Федерация субъектилери-биле республиканың чаа дең эргелиг харылзааларын тургузарын, демократияны хөгжүдерин болгаш Россия Федерациязынга езулуг федерализмни догуннадырын төлевилел бадыткап турар, ол Россия Федерациязының составынга Тыва Республиканың төлептиг туружун тодарадып турар.

1 эгеде Тыва Республиканың **конституция тургузуунуң үндезиннерин** айыткан 17 үүлду киирген Конституцияның өске кандыг-даа үүлдери Тыва Республиканың конституция тургузуунуң үндезиннеринге чөрүшкек болбас ужурлуг Бо эгеге өскерилгелерни болгаш немелделерни үүтле Тыва Республиканың референдумунга хүлээп алыр

1 үүлде Тыва Республиканың эрге-байдалын Россия Федерациязының составында демократтыг эрге-хоойлулуг күрүне кылдыр тодараткан Республиканың конституция-эрге-хоойлу байдалынга өскерилгени федералдыг конституция хоойлузунга дүүштүр, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразында билчиишкин дугуржулгазынга үндезилеп киирер. Оон конституция-эрге-хоойлу байдалынга өскерилге киирер талазы-биле Тыва Республиканың чөпшээрежилгезин соңгукчуларның референдумга илередири үштүн ийи кезиниң тура-сорулуг азы республиканың чурттакчыларының 120 мүң чонунуң бодалын барымдаалаарын республика хоойлузунга айыткан турар

"Бот догуннаашкын" деп билишкинге тодаргай доктаап көрээли Оон 1993 чылдың конституциязынга канчаан база үүге кире бергенин үстүнде айыткан мен Дээди Хуралдың депутаттарының чамдык кезиниң туружун ап көөрге, "күрүне бот-догуннаашкыны" деп состерни конституциядан ап каапкаш, "Тыванын хөй национал дыг чонунуң бот догуннаашкыны" деп состерни арттырып алыры козулген Ону сарыылдыг сайгарып көрээли Бот догуннаашкын дээрге эрге-чагырганың бедик болуру дээн уткалыг Эрге-чагырга күрүне албаны-дыр Эрге-чагырганың үндезини болгаш боттандырыкчызы чон болур Моон алгаш көөрге "күрүне бот догуннаашкыны" болгаш "улустарның бот-догуннаашкыны" утказының талазы биле чоок билишкин боон турар

Чуртка бот-догуннаашкын үүтле чаңгыс болур деп, федералдыг төптүң эксперттери айтып турар Россия Федерациязының Конституциязы өске кандыг-даа девискээр, тус чер бот-догуннаашкыннарын болдурбас Ынчангаш конституцияның чаа төлевилелинде "бот-догуннаашкын" болгаш "бот-тодараттынар" деп терминнерден ойталаан бис, ынчалза-даа оларның езулуг утказын конституцияның иштики эгелеринде, кезектеринде болгаш үүлдериниде киирген, республиканың болгаш федералдыг төптүң аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни тодаргай аңгылаан Делегей болза мөөңнежириниң, биргээр чугаалаарга, политика, саң-хөө, кызыгаар, информатика талазы-биле күүлүг транснационал каттыжыышкыннарны тургузарының, экология, гуманитарлыг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээриниң оруу-биле чоруп эгелээнін толевилелде база барымдаалаан Оон ужурунда "бот-догуннаашкын" деп сос бодунуң ужур-дузазын чидирип бар ыдар

Россия Федерациязының күрүне бот-догуннаашкыны оон бүгү девискээринге чаңгыс аай болур Россия Федерациязының конституциязынга дүүштүр Тываның хөй националдыг чону Россияның чонунуң кезии боон, Россия Федерациязының бот-догуннаашкынының нептередикчизи болур

Амгы күштүг Конституцияны езугаар бот-тодараттынар эргени 1 үүлде, составында Тыва Республика кирип турар федеративтиг күрүне Россия Федерациязының бодалын барымдаалавайн, Россияның составындан үүтле Тыва Республиканың үүнүп болур эргезин айыткан Амгы күштүг конституцияда республиканың бот-догуннаашкынын боттандырар механизмни киирбээн, чүге дизе бо үүл федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкек боон турарындан Россия Федерациязының составындан үнер дугайында референдум эрттирер аргавыс чок болган

Улустарның бот-башкарныр, боттарының политиктиг эрге байдалын хостуг доктаадыр болгаш боттарының экономиктиг, социал болгаш культура хөгжүлдезин хостуг боттандырар эргелерин толевилелден казыаан, оларны үүтле КНО-нуң Уставынга болгаш "Хамааты база политиктиг эргелер дугайында" 1966 чылдың декабрь 16-да Делегей керээзинге, "Делегей эргелериниң принциптериниң дугайында" КНО-нуң Декларациязынга, делегейниң өске-даа актыларынга дүүштүр боттандырар Федеративтиг кандыг-бир күрүненің девискээринде чурттап турар чон турар кызыгаарының иштинге автономияның янзы-бүрү хевирлерин алыр эргелиг Аңгыланын база тускайлаң күрүне тургузары-биле бот тодараттынар эрге ажыглаарда, чогуур дугуржулгаларны чедип алыры база маргылдааларны тайбың шиитпирлээри үндезин болур

Россия Федерациязының составындан республиканың үнер эргези 1993 чылдың Конституциязында үүге көстүп келгенил? Ол үеде бо айтырыгны республиканың Дээди Совединге чидип биле чугаалашкан-даа Ону дараазында үүлдерин барымдаалап шиитпирлээн

Бирээде, Тыва Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Россияның составынга эки турэ-биле кирген, бо төөгүлүг барымдаа Россияның составындан үүнүп болур дугайында айтырыгны тургузуп болур деп үүлду барымдаалаан

Ийиде, кажан конституцияны чогаадып кылып турда, мурнудагы ССРЭ-ниң девискээринге "изиг точкалар", кезек дайыннар ооскүп, ядролуг улуг күрүне Россияның бодунга хамааты дайыны үүнүп болур турган. Ынчангаш конституцияга эвээш санныг тыва улусту камгалаар механизмни киирген Ам кажан Россияда байдал чоорту чогумчуп келгенде, чурттуң эрге-чагырганына чаа удуртукчу келгенде, Россияның составындан үнер дугайында кыйгырыг бодунуң утказын чидирген

Үште, Тываның геополитиктиг болгаш даштыкыда байдалды барымдаалаары эргежок чугула турган Составынга Тываның 150 ажыг чылдарда турганы Кыдаттың дурген хөгжүп турар экономиказын, Азия Оожум океан девискээринде чурттарның Ыраккы Чөөн чүкче "садыг шураашкынын", делегейде эгелээн мөөңнежилгени бо бүгү үүлдерни эскербейн барып болбас.

Амгы күштүг конституцияда тыва болгаш россий деп ийи дакпыр хамааты болурун көрген. Хамааты болур айтырыгны конституцияның чаа төлевилелинде бир янзы шиитпирлээн Россияныңдан аңгыда республика хамаатызы дээрге, хамаатының мурнунга күрүненің хүлээлгезин, тааржыр социал стандарттарны деткиири-биле хөй саң-хөө хөрөңгизин негээр. Амгы үеде бис ону деткип шыдавас бис

Кандыг-даа улуска дылдар дугайында айтырыг чугула үүлдериниң бирээзи болур Амгы күштүг конституцияда тыва дылды күрүне дылы,.а орус дылды ниити федералдыг ужур-дузалыг дыл кылдыр көрген Ол үеде ындыг утка онзагай, шын болгаш ийи дылдың кайызынга-даа хүндүткелдиг ышкаш боон турган. А юридиктиг талазын алырга, ону кичээнгейлиг-биле эскербээнивис ол Херектің ужуру үүл дизе, "ниити федералдыг" деп билишкинде кандыг-даа юридиктиг утка чок Чаа төлевилелде ону чайлаткан, тыва болгаш орус дылдар күрүне дылы болур

Күрүне сүлделериниң турарын аңгы үүлде айыткан Конституция комиссиязы республиканың чонунуң саналдарын барымдаалаан Төлевилелде "Тыва Республика" болгаш "Тува" деп аттар дөмей уткалыг, "Тыва Республика", "Тыва" азы "Республика Тува", "Тува" деп бижип-даа, чугаалап-даа болур деп айыткан Бо варнантыларның кайызы-даа шын болур

Демократтыг эрге-хоойлулуг күрүненің чугула бир принциптериниң бирээзи болза социал өске үнелиг үүлдерге бодаарга, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын мурнады көрүп чарлаары, күрүне эрге-чагырганың бүгү органнарының ажыл-чорудулгазын ол эргелерге болгаш хосталгаларже углаары болур деп төлевилелдің II эгезинде айтып турар. Бо эгенің үүлдерин делегей ниитилежилгезиниң хүлээп көргени кижиниң болгаш күрүненің хамаарылга принциптеринге дүүштүр тургускан

Күрүне херектерин эргелеп-башкарарынга республика хамаатыларының дорт болгаш боттарының төлөөлекчилерин дамчыштыр киржир эргези кол эргелерниң болгаш хосталгаларның санында кирген Ынчангаш Тыва Республикага соңгулдалар болгаш **референдум** дугайында эгени аңгы кирген Чогум-на харын соңгулдалар болгаш референдум политиктиг удуртукчуларны шилип алыр, эрге-чагырганың үүтле төлээлелге эвес, харын күүсекчи органнарын тургузар, оларның ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар, хөй айтырыглар талазы-биле чоннуң бодалын, политиктерниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулгазын илередир

Республика конституциязының төлевилелинде **Россия Федерациязынга Тыва Республиканың туружун, оон чорудар ажылдарын болгаш бүрүн эргелерин** ile тодарадып турар эгени бир дугаар киирген Россия Федерациязының болгаш оон субъектилериниң аразында харылзааларның бүгү нарын системазын Россия Федерациязының шуут чорудар ажылын, а ол ышкаш Россия Федерациязының оон субъектилери-биле кады чорудар ажылдарын Россия Федерациязының Конституциязынга ылавылап аңгылааш, хандырар Россияның субъектилери, оон иштинде Тыва Республика өске айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле күрүненің бүрүн эргелери бар, оон үнүп көөр айтырыгларны бот тускайлаң шиитпирлээр

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында бүрүн эргелерин аңгылаарының айтырыглары конституция толевилелинде чугула черни ээлеп турар 4 кү эгеде республиканың бот догуннаашкын эргелериниң эрге-хоойлу магадылалдарын ажылдап кылган, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразында эрге-хоойлу карышкактарын шиитпирлээриниң механизмни, оон эргелерин болгаш бүрүн эргелерин кызыгаарлап турар федералдыг хоойлуларны хүлээп алган таварылгада, республиканың эрге-ажыктарын камгалаар аргаларны кирген

Төлевилелдің 58 үүлүнде үүтле Россия Федерациязының

(Уланчызы 3-ку арында).

(Тоңчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

чорудары, чүгле федералдыг хоойлулар хүлээп алыр үүлдерни айыткан Бодап коорге, республиканың хамаатылары чүгле Россияның чорудар ажылдарының айтырыгларының талазы-биле шинтпирлер хүлээп алырынга салдар чедирер боттуг аргазы чок ышкаш сагындырар А херек кырында байдалды ап коорге, бис күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарын соңгуурунга киржин, бистің аныяктарывыс шериг хүлээлгезин эрттирип, чаңгыс аай акшалыг чурттап турар болгай бис Республика күрүне эрге-чагыргазының бүгү органнарында Россия Федерациязының Президентизиниң чанында төлээ черинде, Федерация Чөвүлелинде, Күрүне Думазында, Күрүне Чөвүлелинде, Россия Федерациязының Дээди судунда, Россия Федерациязының Чазаанда, а ол ышкаш федералдыг чамдык яамыларның болгаш ведомстволарның ажылында киржип турар бис Ынчангаш республика Федерацияның ажылынга хамааржыр айтырыгларны шинтпирлээринге хүн бүрүде киржип турар Россияның күрүне эрге-чагырга органнары-биле кады бистің республика кады чорудар ажылдар талазы-биле эрге-хоойлу таарыштырылгазын база башкарылгазын боттандырын турар. Республика күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга хоойлужудулга инициативазы киирер эргелиг, Россия Федерациязының Конституция судунга база федералдыг судтарга бодунуң эрге-ажыктарын камгалаар эргелиг

Кылыр ажылдарны ынчаар аңгылап каан чорук хой айтырыглар талазы-биле бүрүн эргелерни республикага берген. Ону төлевилелдің 59, 61, 62 үүлдериниде тодараткан, оон 60 ажыг бүрүн эргелерин айыткан Бо айтырыглар талазы-биле бистің республика бодунуң эрге-хоойлузунга дүүштүр хоойлуларны болгаш актыларны хүлээп алыр эргелиг Төлевилелди езугаар эрге-хоойлу таарыштырылгазының чүгүлә маңадылалын республиканың конституция төлевилели быжыглаан Кады чорудар ажылдар талазы-биле республикага хоойлулар болгаш оске-даа норма-чижек актыларын хүлээп алган болза олар федералдыг хоойлуларга дүүшкен турар, чүгле республиканың чорудары ажылдарының талазы-биле хоойлу дүрүм, актылар хүлээп алганда, бистің хоойлуларывысты болган актыларывысты барымдаалаар Ынчангаш федералдыг хоойлу бистің республикага чорудар ажылдарга холгаарлавас ужурлуг

Федерацияның болгаш оон субъектилериниң аразында кады кылыр ажылдарны болгаш бүрүн эргелерни аңгылаары-биле Россияның Конституциязында айыткан үндезиннерни улам тодарадыры чугула апарганын үе херечилээн Маңаа холбаштыр Россияның болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерни бот-бодунга дамчыдып бээр дугайында норманы төлевилелде көрген

Амгы күштүг конституцияга бодаарга, чаа төлевилелде хамаатыларның социал камгалал үндезиннеринге боттуг оскерилгелерни киирген Амгы күштүг конституцияның 23 үүлүнде Тыва Республика болза хамаатыларның социал камгалалын национальдан, социал байдалындан болгаш чурттап турар черинден эвес, харын ончү байдалындан хамаарылга чокка камгалаар эргелиг деп айытканы арай-ла чедимче чок боол турар Күрүне болза күш-дамыр, угаан-сарыыл болгаш оске-даа чоптуг чылдагааннар-биле боттарын азыраар хорешги ажылдан ап шыдавас хамаатыларны социал камгалаар хүлээлгелиг

Социал камгалал талазы-биле Конституция Төлевилелинде көрдүнген үүлдер болза күрүне пенсияларын болгаш социал пособиелерни төлээри, эки тура социал камгаладылганы деткиири, социал хандырылганың немелде хевирлерин тургузары боол турар

Күрүне аргалары-биле чергелештир аңаа дөмейлешкек, күрүнеге хамаарышпас аргалар улуг нептерелди ап турар. Олар социал эргелерни хандырар күрүне каналдарынга дузалаар, оларны хөгжүдүп турар

Тыва Республиканың чонунуң кадыын камгалаарын канчаар организастаарын, күш-культура болгаш спортка хандыкшыырынга байдалдарны тургузарының, спорттуң национал болгаш оске-даа хевирлерин деткиринин, күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының чорудар ажылдарының, чонну, өг-бүленің социал камгалалының нормаларын аңгы үүлде айыткан.

Чаа Конституция төлевилелин белеткен турар үеде амгы күштүг конституцияны рынок чаартылгаларының эге үе-чадазында хүлээп алганын, а бөгүн болза рынок экономиказының үндезиннери тургустуна бергенин барымдаалаан.

Бистер 1993 чылда кажан өнчүнү деңнелдер аайы-биле ылгаары болгаш хуужудулга чаа-ла эгелеп турганын доозавыс баш удур эскербээн бис.

Экономика политиказының кол принциптерин төлевилелдің VI эгезинде тодараткан

Ончүнүн хуу, күрүне, муниципалитет болгаш оске-даа хевирлерин хүлээп көөр болгаш ден камгалаар дугайында кол принципти 1993 чылдың конституциязында быжыглаан, чаа конституцияның төлевилелинде чер болгаш оске-даа бойдус курлавырларынга ончүнү тургузарын ажыл-агыйны чорударының чаңчыл апарган хевирлерин арттырбышаан, мал ажылын одарладын хөгжүдерин көрген Ынчангаш экономиктиг системаның үндезини болза Тыва Республиканың ончузу, оон бюджеди, күрүненің чер, байлак, арга-арыг болгаш суг фондулары, республиканың транспорт системазы, мал ажылы, кодээ ажыл-агый болур

Бөгүн күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарарының ажыктыг механизмин тургузары чугула сорулга апарганын барымдаалааш, күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар болгаш шинтпирлээр дугайында үүлдү конституция төлевилелинде киргген

Күрүне фондузунуң участоктарын эллээрин, ажыглаарын, сайгарарын келир үеде Россия Федерациязы болгаш Тыва Республика кады үндүрген шинтпирлерге үндезилеп боттандырар, бис олче чүткүүр-даа бис Федералдыг ончүнүң объектилерин республика өнчүзү кылдыр дамчыдын берин болур Республиканың күрүне өнчүзү болур объектилерни федералдыг өнчүже шилчиткен таварылгада, республика компенсация алыр эргелиг. Оон аңгыда республиканың күрүне өнчүзү болур объектилерни муниципалитет өнчүзү кылдыр, а муниципалитет өнчүзүн күрүненни кылдыр дамчыдын берин болур

Материалдыг эвес хевириниң, ынчангаш күрүнеге хамаарышпас хевириниң "культура болгаш сагын-сеткил үнелиг үүлдери" дээр билиишкинин база тодараткан. Культура болгаш тоогу байлактары тоогунуң болгаш культураның тураскаалдары оске херек-тир

Адактың соонда, республиканың даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының дугайында үүлдү эде кылган Даштыкы экономиктиг харылзааларны, чижээ, экспорт-импорт операцияларынга квота болган чончөөрел талазы-биле херек кырында күүсеттинмейн турар, россий хоойлужудулгага чорүшкек үүлдерни ап каанкан. Оон ачызында республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларын хоойлужудулга чорүшкек эвес аргалар-биле боттандырын болур

Республиканың сан-хоо системазының айтырыын улам тодаргай ажылдан кылган, ол дугайын чаңгыс үүлде эвес, а бүдүн эгеде айыткан

Төлевилелде доктаатканын езугаар алырга, Тыва Республиканың сан-хоо курлавыры республика болгаш тус чер бюджеттериниң хөренгизинден, республиканың тускай сорулгалыг, бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларындан, бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнден, муниципалитет өнчүзүнден, чээли курлавырларындан, а ол ышкаш федералдыг бюджеттен болгаш федералдыг фондулардан тургустунарын айыткан Республикага чорудар ажылдарга болгаш бүрүн эргелерге хамаарыштырган сорулгаларны күүседири-биле Тыва Республика бюджединге хөренги чыырының, чарыгдаарының хевири болур билиишкинни тодараткан Бюджетти болгаш үндүрүглерни эргелеп-башкарылга деңнелиниң аайы-биле хуваган Банк системазы күрүненің (федералдыг болгаш республика), хуу банкылардан, а ол ышкаш өнчү хевириниге хамаарышпас чээли организацияларындан тургустунган

"Акша" деп билиишкин хөгжүлде албаан "Алдын курлавыры" дээр билиишкинге "үнелиг металлдарның күрүне фондузу" дээр билиишкинни юридиктиг чоптуг чугаалаары шын боор

Улуг Хуралдың Палаталарының деп эргелиг тургузары, күрүненің сан-хөө контролюн чорудар, доктаамал ажылдаар, Тыва Республиканың Саналга палатазын тургузарын көрген.

Конституцияның чаа төлевилелинде бойдус байлаан камгалаарынче, республиканың экология балансызын деткиринче, национал парктарны, камгалалдыг черлерни болгаш заповедниктерни камгалап арттырарынче угланган экология политиказының үндезиннерин бир дугаар аңгы эгебиле айытканы.

Төлевилелде айыткан бо болгаш өске-даа үүлдерни боттандырары республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазындан хамааржыр.

Биске хоойлужудулга органы кайы хире күштүг болурундан бүгү үүлдер база хамааржыр. Бистің улуг эвес республикавыс федералдыг деңнелге бодунуң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар дээш эвээш эвес удур туржуушкуннарга болгаш бергелерге таваржып турар. Ынчангаш бодумнуң соңгулда мурнундагы программамга ийи Палаталыг Парламентини тургузар идеяны үндүрген мен Ону боттандырар болза республикага амыдыралчы чугула айтырыгларны шинтпирлээр. Чижээ, эргежок чугула апарза, губернизация кылыр дээн идеяны пропагандалаарынга болгаш боттандырарынга шаптык кадын болгай. Бо ажылды эрге-чагырганың бүгү институттарындан бүгү улустуң тура-соруун күүседир Парламент кылын болур. Бир эвес ол сан-даа эрге-байдал-даа талазы-биле четчир костур болза улам эки.

Конституция төлевилелиниң **IX эгези Тыва Республиканың Улуг Хуралын — ийи Палаталыг Парламентизин күрүне эрге-чагыргазының кара чаңгыс хоойлужудулга болгаш төлээлелге органы** кылдыр тодараткан.

Ону ынчаар айыткан чылдагааннары мындыг:

Бирээде. Тыва Республиканың Конституциязының чамдык үүлдерин эде көөр талазы-биле бүрүн эргелерни болгаш оларны Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралындан (съездизинден) республика Парламентизиниче дамчыдын бээрин Конституция төлевилелинде көрген.

Ийиде. Парламентиниң структуразы социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле онзагай байдалдарлыг, Кунгуртуг, Кара-Хөл, Моген-Бүрен чижектиг Тываның чедери берге ырак черлерин киириштир, республика чурттакчыларының эрге-ажыктарын калбаа-биле төлээлээр.

Үштө. Үстүү Палатаны тургузарга эрге-чагырга адырларының аразында чөрүлдээ-туруштарны чиигедир механизмин тургузар, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның аразында дензигүүрнү улам туруштуг болдурар Палаталарның бүрүн эргелерин тодарадыр.

Дөртө. Ажылдан кылыр болгаш хүлээп алыр хоойлуларның шынары экижиир, чүге дизе, оларны хүлээп алырынга ийи Палата киржир.

Беште. Ийи палаталыг парламент тургузуп алырга, Федерация биле харылзааларга республиканың эрге-ажыктарын камгалаары экижиир, а албан-дужаалдыг чаңгыс кижи бо айтырыгны долу шинтпирлеп шыдавас. Бо айтырыг Россияга "губернизация" идеязы-биле холбаалыг.

Алдыа. Төлээлелге органнарының составының санын барык бүдүн чартык катап кызырар.

Биске ийи Палаталыг парламент чүге херегин билип алыры-биле Палата бүрүзүнге аңгы доктаап көрээли.

Үстүү Палата чүү чүвеге эргежок чугула херектигил? Делегейниң сайзыраңгай хөй чурттарында конституцияга эдилге киирерде азы конституция хүлээп алырда, бо ажылдарны Парламент боттандырар. Россияда болза бо эргени Конституция чөвүлел хуралынга берген ажылдаар механизми ам дээрезинде эки билдинмес. Амгы үеде Конституция чөвүлел хуралының дугайында Россия Федерациязының хоойлу төлевилелин белеткеп турар. Оон кажан көстүп кээри билдинмес. Ынчангаш бис Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралын (съездизин) парламентинин үстүү палатазынче шилчидирин саналдаан бис, оларның санын муң соңгукчудан 1 депутат азы 162 депутат кылдыр көрген

Мурнундагы Улуг Хуралга деңнээрге, үстүү палатаны тударынга чарыгдалдар 1,5 катап кызырлыр. Ол дээрге төлөлекчилерни 250-ден 162 чедир кызырарында эвес, оон ажылының онзагай чурумундан хамааржыр. Ол доктаамал үндезинге ажылдавас, чижек-биле кварталда бир катап чыглыр. Ол бүгү эвес, чүгле конституция хоойлуларын үүлдүгзүнер азы ону хүлээп алырындан ойталаар дээш чыглыр. А эң-не кол чүве болза ол төлөлекчилер палатазы, соңгукчулар болгаш тус чер бот-башкарылгалары-биле харылзаштырыкчы звено боон ажылдаар Ол "черлериң", "кожууннарың" палатазы болур Оон бир чугула хүлээлгези болза кады чорудар ажылдар айтырыгларының талазы-биле республика болгаш федералдыг топтуң аразында бүрүн эргелерни боттуг аңгылаар ажылдарны чорудары болур

Ам хоойлужудулганың адаккы палатазының дугайында каш сос чугаалаайн Чүге оон составын доктаамал ажылдаар 32 кижи кылдыр тодаратканыл? Амгы үеде Дээди Хуралда 32-ден чүгле 9 кижи доктаамал үндезинге ажылдан турар болгай. Республикага боттандырар 60 хире бүрүн эргелерни берген турда оларны боттандырар эрге-хоойлу базазы барык чок, дыка эвээш ышкажыл Оон аңгыда 9 "доктаамал" депутат боттарының холунга "акы-дүнма", "тала-дугай тыртар" боттуг аргалар тыптын кээп болур-дур Мындыг байдалда соңгукчулардан чиигн-биле адырылгаш, парламентини политиктиг демиселдиң чепсээ кылын ап болур. Ынчангаш бүгү 32 депутат доктаамал үндезинге ажылдаар ужурлуг Алдыы Палатага бюджетти, социал-экономиктиг хөгжүлде программаларын хүлээп алыр, оларның күүселдезин хынаар эргени берин турар Алдыы Палатаның ролюн калбартканы болгаш күштелдиргени илден-дир

Ынчангаш Тыва болза парламентаризм болгаш улусчу эрге-чагырга калбаа-биле хөгжөөн парламент республиказы аппар чыдар

Оон ыңай Республикага дээди албан дужаалдың кижиниң дугайында айтырыг эллээн нарыыдан бар чыдар Теория талазы-биле маңаа эллээн каш модельдерни айтын болур

Бирги модель - ол дээрге Франциядa, Россия Федерациязында ышкаш, Президент кижи эрге-чагырганың үш адырын баштан турар, президентиге чагыртыр республика-дыр. Ындыг вариант эмин эрттир улуг эргелерни берин турар. Ынчалза-даа чурттуң девискээрлер деңнелинге ындыг модель турун болур бе? Россияның Конституциязы ындыг аргаларны девискээрлерге бербейн турар. Девискээрлер судьяларны томуйлан болбас, чүге дизе, бүгү судтар - федералдыг Күрүненің айыыл чок чорук, Чепсектиг Күштер, үндүрүг полициязы болгаш каайлы айтырыглары - шупту Россия Федерациязының холунда, бистің республикада федералдыг 68 структура база аңаа хамааржыр Россия Федерациязының федералдыг хоойлулары республикалар президентилериниң эргелерин кызыгаарлап турар Бодап көөрге Президент кижи - эрге-дүрүм болгаш бүрүн эргелерни долу хемчээлге ажыглавайн турар, аңаа-ла-бир сүлде (символика) боон турар ышкажыл

Ийиги модель Татарстанда болгаш Башкортостанда президент модели-дир. Федералдыг төп бо республикалар-биле чөпшээрешкен болгаш Б Ельциниң принципин езугаар "бот-догуниаашкын чеже херегил, ол езугаар алынар" деп каан Татарстанның президентизи келдерел чарлап, прокурорну томуйлап, судтарны тургузуп болур апарган. Бо республикалар федералдыг топче үндүрүглерни шилчитпейн турар. Федералдыг бүгү структураларны Татарстанның болгаш Башкортостанның бюджеттеринден акшаландырып турар. Биригээр чугаалаарга, Россия Федерациязының конфедерация ортулуктары янзылыг боон турар. Сөөлгү үеде Татарстан болгаш Башкортостан Россия Федерациязының чаңгыс аай эрге-хоойлу байдалында кирген. Башкортостан чаа конституцияны хүлээп алган, ону Татарстан удавас кылыр. М. Ш. Шаймиев Россияның Күрүне Чөвүлелинде национал болгаш девискээр политиказын боттандырар, федерация субъектилериниң болгаш федералдыг округтарның аразында бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле бөлүктү баштап турар. Удавас конферетитвиг харылзаалардан ис-даа артпас.

Үшкү модель - шариат судтуг чеченнер модели. Ындыг модель Тывага херек бе? Россияның Конституциязындан, чырык күрүнеден чайлаан херээ бар бе?

Дорткү модель - ол бистің тыва моделивис-тир. Президент - Республика Баштыңы - Чазак Баштыңы база боон турар. Ону езугаар бүгү улус соңгаан. Президентини албан-дужаалындан кым-даа дүжүрүп болбас. Ол болза Тыва Республиканың Конституциязының магадылалы, Чазакты удуртып, ону үргүлчү дүжүреринден, парламент силгишкиннеринден камгалап турар. Бир эвес шаанда күүсекчи эрге-чагырга "ийи дакпыр" дарлалга": партияның болгаш советтериниң дарлалынга таваржып турган болза, ам ону Президент бодунуң камгалалынга алган болгаш республиканың амыдырал-хандырылгазы дээш ажылдаар арганы берген Ол дээрге эки модель-дир Шилчишкиниң нарын үезинде ол эки түңнелдерни берген. Бирги модельди боттандырып турда, Президентиниң эргелери элээн кызыы турган.

Моон ужуруунда Конституция комиссиязы принцип езугаар өске, президент эвес модельди шилип алган, республиканың дээди күүсекчи органын Чазак Даргазы баштаар. Кымны-даа мегелээн херээ чок. Президент турда суд эрге-чагыргазының, федералдыг девискээр структураларының ролюн базып, Президент бүгү-ле үүлдерни үүлгедип турган деп чугаалар-биле кымны-даа мегелеп шыдавас аңаар. Бир эвес сайгарып коор чүве болза херек кырында Президент Чазак Даргазының хүлээлгелериниң 90 хуузун күүседип турду, ону чон болгаш Парламент контрольдап турган.

Тыва улус Президент дужаалын дүжүргеп, республика болур эрге-байдалын чидирер деп сестиишкиннер бар Ол үндезин чок чугаа-дыр. Биске президент мурнунда-ла, республика турган. Чуртта президент чок республикалар бар. Адактын соонда, чүл дизе, делегейде дыка хөй күрүнелер парламентиге чагыртын турар. Англияда болгаш Японияда президентилер чок-даа болза, олар улуг күрүнелериниң санында кирип турар Күрүнелериниң эрге-байдалын эрге-чагырга структуралары-биле эвес, а оларның экономиктиг, камгалал, эртем-техниктиг байдалы-биле тодарадыр.

Бис республика эрге-чагыргазының структуразын шилип ап тура, оон бөгүнгү боттуг байдалга, даартагы баш удур көрүүшкүннерге таржыгын барымдаалаар ужурлуг бис, Россияда эрге-чагырга реформаларынга холбашкан факторларны барымдаалаар аңаар бис: Россия Федерациязының Конституциязынга эдилгелер белеткели федералдыг округтарның ролюн бедидер болгаш өске-даа үүлдерни барымдаалаар. Бөгүн "генерал-губернаторларның", чоннуң кижи санынга онааштыр девискээр президентилериниң санының талазы-биле Россияны Гиннес рекордтарының дептеринге киир бижип болур.

Бөгүн айтырыг мынчаар тургустунган: Россия болза Франция, АКШ болгаш өске-даа чурттарда ышкаш чаңгыс Президентилиг болур ужурлуг, азы алызында барып, чурттун чаңгыс Президентизинге девискээрлериниң 89 президентизин кадыптарга, шупту 90 президентилерлиг апаар. Ынчангаш маңаа шын харыылаар дизе, Чазак Даргазыны - албан-дужаалын киирген чаа төлевилелди шилип алыры шын болур. Ону силер шинтпирленер, хүндүлүг соңгукчу

Амгы күштүг конституцияга деңнээрге, чаа төлевилелде Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелерин быжыглаан. Республика Чазааның девискээр органнарын кожууннарга тургузар арганы көрген.

XI эгени ажылдап кылып турган, оон чогаадыкчылары суд эрге-чагыргазын болгаш судтарга сайгарылгаларны боттандырарының конститусчу принциптерин сагыырынче улуг кичээнгейни угландырган. Тыва Республика болза федералдыг судтарның ажыл-чорудулгазынга дузалаар, Тыва Республиканың Конституция судунуң болгаш чаргы чарар судьяларның ажылдаарын хандырар, республика девискээриге шын шиидилгени боттандырарынга конституция магадылалын тургузар, азы суд чорудуушкунунуң принциптерин сагыыр деп II-ги эгениң үүлдериниде айыткан. Ол дээрге суд чорудуунун ажык, маргыжыглыг, суд сайгарылгазын национал дылга чорудар дээни ол-дур.

Суд системазының, хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының дугайында XI болгаш XIII эгелериниң үүлдерин суд системазының, милицияның дугайында федералдыг хоойлуларга, Россия Федерациязының өске-даа эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр ажылдап кылган. Суд органнарының (Дээди, Арбитраж, район судтарының, Конституция судунуң болгаш чаргы чарар судьяларның) эрге-хоойлу камгалаар органнарның, оон иштинде прокуратураның кол сорулгаларын айыткан.

Төлевилелде Конституция судун болгаш чаргы чарар судьяларны суд эрге-чагыргазының арыг республика органы кылдыр көрген Дээди болгаш Арбитраж судтарының даргаларын, а ол ышкаш прокурорну республиканың күрүне эрге-чагырга органнары-биле дугуржулга езугаар томуйлаар.

Федералдыг девискээр структураларының удуртукчуларын томуйлаарынга хамаарыштыр чүл дизе, моон мурнунда кандидатураларны девискээрлер-биле дугуржурунун чажыт байдалдыг хевири турган чүве. Ол база шын турган, ам ону хоойлужудулга быжыглаар, чүге дизе Москвага чедир ырак болганда, **бодунуң ажылы дээш Парламентиге** отчет бээр болгай

Конституция төлевилелиниң тус чер бот-башкарылгазының дугайында эгезиниң үүлдери республикага тус чер бот-башкарылгазын организастаарының үндезиннерин тодараткан. Муниципалитет тургузуг даргазының аңбан-дужаалын бир дугаар көрген, тус чер бот-башкарылгазын боттандырарының магадылалдарын (чижээ, тус чер бот-башкарылгазының эргелерин кызыгаарлан болбазын, тус чер бот-башкарылгазының органнарының шинтпирлерин бүгү кижилериниң ыяан-ла күүседирин, судка камгаладыг эрге) тус чер бот-башкарылгазының органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазының дугайында тодаргай айыткан, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шинтпирлээринге чоннуң эрге-хоойлу чогаадылгазынга инициативазын, тус чериниң референдумнарын, хамаатыларның чыыштарын эрттирер эргелерин конституция езугаар быжыглаан

Ол ышкаш күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларының эрге-байдалын тодарадын турар эгени бир дугаар киирген. Бо үүлдерни киргениниң ачызында республиканы эргелеп-башкарылга кадрларын белеткээри экижиир, күрүне болгаш муниципалитет албанынга хамаатыларның киржилгези турумчуур

Тыва Республиканың Конституция төлевилелиниң XV эгезинде республиканың чагырга-девискээр тургузуунун кол принциптерин киирген Шынаа сумузунуң чурттакчыларының хөй санның дилеглерин барымдаалааш, кожууннар даңзызында Тере-Хөл кожуунну киирген

Төлевилелдің Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер киирер болгаш эде көөр дугайында XVI эгези онза кичээнгейни болдуруп турар Ында конституцияның турум ажылдаарынче эзе-херек чок эдилгелер кылбазынче угланган хемчеглерни айыткан Республиканың амгы күштүг хоойлужудулгазында чаа конституцияны чогаадырын болгаш хүлээп алырының механизмин таарыштырбаан, Конституция комиссиязының эрге-байдалын тодаратпаан, конституцияга эдилгелер киирериниң чурумун тодарадып кылбаан

Төлевилелде чамдык принципиалдыг чаа үүлдерни киргген Чаа Конституцияны хүлээп алыр төлээде, референдумну ажыглаарын, биригээр чугаалаарга, бо айтырыгны республиканың сонгукчулары боттарының тура-соруу-биле шинтпирлээр эргелиг болурун доктааткан. Оон аңгыда чаа Конституцияны хүлээп алыры эргежок чугула дээрзиниң дугайында чөпшээрежилге чедип алдынган таварылгада, Улуг Хурал болгаш Чазак Конституция комиссиязын тургузар, оон сорулгазы конституция төлевилелин чогаадын кылгаш, төлээлекчилер Палатазынга киирери

I болгаш XVI эгелериниң үүлдерин конституция нормаларының үстүү чадазы болур чүгле республика референдумунга өскертип азы немелде киирип болур, а арткан эгелериниң үүлдерин - республика Парламентизи доктааткан чурумга дүүштүр өскертип азы немелде киирип болур

Чаа конституцияны чогаадып кылыр болгаш оон кандыгдаа үүлдеринге эдилгелер киирер дугайында саналды чүгле Тыва Республиканың Конституция судунуң чөпшээрежилге түңнели бар турда, боттандырып болурун төлевилелде доктааткан.

Хоойлужудулга инициативазы үндүрер эргелиг бөлүктерни төлевилелдің 107 үүлүнде тодараткан, а конституцияны эде көөр инициативаны чүгле Тыва Республиканың Парламентизи болгаш Чазаа үндүрүп болур. Чаа конституцияны ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр база I болгаш XVI эгелерге эдилгелер киирер дугайында саналды олар чүгле чөпшээрежилгелиг болганда киирип болур

Бо бүгү үүлдер Конституцияны кайы хамаанчок өскертир дээн бодалдардан камгалаар болгаш оон үүлдерин доктааткан чурумну езугаар эде көөрүп болур арганы тургузуп турар

Чаа конституцияны хүлээп алган соонда амгы Дээди Хуралды тарадыштар деп, чамдык депутаттар бодап турар Ол ындыг эвес дээрзин силерге бүзүредип тур мен Хоойлуда дедир күш чок

Ынчангаш амгы күштүг хоойлуга үндезилеп, соңгуткан республиканың эрге-чагырга органнары ажылдаар апаар Олар Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Улуг Хуралының (парламентизинің) дугайында, оларны соңгуурунун дугайында хоойлуларны чогаадып кылыр апаар

Чаа Конституцияны хүлээп алган соонда шилчилге үе чадазының негелделеринге дүүштүр республиканың эрге-чагырга органнары бүгү норма эрге хоойлу актыларын дүүштүрер ужурлуг Президент республиканың Чазак Даргазының хүлээлгезин боттандырарын уламчылаар Оралакчы президент ол үеде Президентиниң дааскаанын езугаар оон чамдык бүрүн эргелерин доктааткан чурум-биле күүседир

Дээди Хурал (парламент) ол үеден эгелээш, конституция эдилгелери кииреринден аңгыда, төлээлекчилер Палатазының болгаш хоойлужудулга Палатазының бүрүн эргелерин боттандырар.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы (съездизи) чаа Конституцияның күштүг боон эгелээн үезинден база аңаа дүүштүр Улуг Хуралды (парламентини) соңгуурунга чедир конституцияның II-XV эгелеринге эдилгелер киирер талазы-биле бүрүн эргелерни боттандырар.

Чазак болза республиканың Чаа Конституциязында тодараткан эргелерни, хүлээлгелерни болгаш харыысалганы алыр болгаш күүседир.

Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш Парламентизи үш ай хуусаа иштинде ийи Палаталыг парламентиниң депутаттарын болгаш Чазак Даргазын соңгуурунун эргежок чугула бүгү эрге-хоойлу баазазын, а ол ышкаш республикага эрге-чагырганың салгалдыг болурун хандырар документилерни белеткээр.

Ынчангаш чаа Конституцияның төлевилели конституция чөрүлдээлерин хаар. Экономика планын бурунгаарладыр Республикага болгаш оон чурттакчыларынга кандыг-даа эрге хоойлу кызыгаарлаашкынын болдурбас Россияның өске чоннары-биле бир дөмей кижиниң, хамаатының эргелерин, хосталгаларын хандырар

ТҮҢНЕЛ

Түңнелинде чугаалаарым болза: Россия - ол дээрге бир янзы девискээрлериниң, онзагай амыдыралдыг улустарның чурту. Тывада 73 национальдарның төлээлери турар. Федерацияны камгалаар, оон чаңгыс эвин быжыглаар толээде, бис чүүн-даа мурнунда национальды болган чурттан турар девискээри хамаарылга чокка, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының дугайын бодаар ужурлуг бис. Чаңгаа болган салым чок улустар турбас. Улуг болган бичин кижилер чүгле ден эргелиг чоптуг болган даартагы хунунге бүзүрелдиг байдалда бот-бодунче чүткүүн, торелдежир.

Маңаа холбаштыр хой национальдыг Россияга эң-не тааржыр модель болза ылгал чок, субъектилерге улуг эргелерни бээр Федерация херек. Федерация субъектилериниге боттуг ден эргени бээр херек. Национал күрүне тургузугларын национал политиканың кол барымдаазы кылдыр арттырар болгаш хөгжүдер херек Топ бүгү субъектилериниң эрге-ажыктарының болгаш хөгжүдезиниң дугайында чаңгыс аай сагын чованыр болур ужурлуг. Субъектилер боттарының эллээнде чаңгыс аай күрүненің эрге-ажыктарын бодаар болгаш камгалаар ужурлуг.

Ынаар чоруктан чоорту чайлаар херек, ону Федерация субъектилериниң аттарын болгаш эрге байдалын деңнээри-биле эвес, а оларның экономиктиг байдалын деңнээри биле боттандырар херек Мен бодаарымга, чаа Конституцияның төлевилели аңаа дүжүп турар. Моон ынай бо угланыышкын-биле ажылдаар бис

Чаңгыс аай эрге-хоойлуг болуп чоктаадыры чамдык девискээрлериниң күжениишкиннери-биле чаңгыс талалан бар чыдар. Ынчалза-даа амгы үеде Россия Федерациязының Конституциязын сайзыраңгайкылары биле эдилгелер кылыр ажыл чорун турар. Алызында барын, конституция хөгжүлдези динамиктиг аңаар Россияның Конституциязынга эдилгелер киирген соонда республиканың Конституциязынга эдилгелер киирер, республика хоойлужудулгазынга өскерилгелер болган немелдер киирер дугайында айтырыглар база катап туруштуун келир.

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алган соонда, бистің кылын чорудар ажылдарывыстың угланыышкынары ындыг

Хүндүлүг соңгукчулар!

Тыва Республиканың чаа Үндезин Хоойлузунун төлевилели дээрге бистің салым чолдуг, бистің уругларывыстың, уругларывыстың уругларының, оон даа ыңайгы салгалывыстың салым-чолун шинтпирлээр аңаар Олар кандыг болурул, оон XXI чүс чылда чүү маңаар бис? Оон харыызын чаа Конституция төлевилелиниң талазы биле референдумнуң түңнелдери бээр Республиканың хой национальдыг чоннары аңаа чоптуг болган мерген шинтпирин бээринге бүзүрээр мен

Кичээнгейиңер дээн, четтирдим

Реабилитация төву

ӨСКЕНИҢ ТӨЛҮ КЫМГА-ДАА ХЕРЕК ЧОК БЕ?

Эрги чыл тоңүп, Чаа чылды, харын-даа бир үс чылды уткуп алырының бүдүүзүнде Кызылдың Ровенская кудумчузунда эрги уруглар сады турган бажыңга "уругларның" чымчак холдар" (нежные руки) реабилитация товүнүң ажыдыышкыны болган. Ол улуг болуушкунга чеде бергеннериң кышкы тоннарын уштурунга дузалажып, аянныг, чараш кеттинген уруглар эки-менди, чылыг хүлүмзүрүг-биле уткуп алырга, келген аалчыларның сонуургалы чайгаар-ла хайныккан.

Ындыг-ла кончуг улуг, делгем эвес, чылыг, чырык бажыңның дээвиирин узун чараш чүзүн-бүрүн ленталарны халбаңнады бадырып каан, ханаларын долгандыр өңбаазын шарлар-биле каастаан байырлал шинчи кылдыр шимеп каан, каас-чаражы кончуг болду. Келген аалчыларны янзы-бүрү соктар, балыктың кызыл, кара үүргенелери, погаа аймаандан кылган бутербродтар, чимис, конфета, чигирии сөңнеп хүндүлээнгер.

Бо чылы бажыңның чурттакчылары 8 элээди, 3 бичии уруглар музыка үделгези-биле үнүп келгеш, боттарын таныштырып, аянныг, чараш кылаштаарының хевирлерин чыылганнарга коргүзүп, танцы-сам, ыршоор, шүлүктерин бараалгадырга, аалчыларның, даргаларның сеткил-сагыжы кударап органы чугаажок.

"Чымчак холдар" реабилитация төвүн хайгааралы чок уруглар чурттаар кылдыр ажыткан. Ооң кол тургузукчулары Норвегиядан келген Тор Сванес, ооң өөнүң иштиГалина Сванес база тус чернин "Христово Благодать", "Евангалий Христиан" хүрээзи болур Чүге дизе норвег өңнүктер баштай Тывага библияны өөредип, христиан шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр суртаал ажылы кылып ажылдап турганнар. Эки чүвени кылып чоруур улуска бурган эз көрнүр. Удатпаанда оларның салымчолу Тыванын Бичии чаштар эргелериниң талазы-биле хейнити ачы-буян фондузунуң даргазы С. Ч. Ооржак-биле доннажы бергени ол.

Ук фонд 1997 чылда тургустунган. Ооң кол сорулгазы — ада-иези дириг бар-даа болза, чер кезип, тояап чоруур, хайгаарал чок уруглар үенин бергедээнибиле хүнден хүнче каракка көзүлдүр көвүдеп турарын барымдаалап, оларга дуза кадып, амыдыралдың улуг оруунче аътқарып каары болур. Шынап-ла, не кижи кээргээр сеткилдиг, эриг баарлыг болгай. Сайдам Чамзырыновна, Галина, Тор Сванестер-биле демнежип тургаш, мындыг онза төптү ажытканы ол. Ук төп фондунуң ажылдап кылганы тускай программазын езугаар ажылдап эгелээн.

Амгы үеде төпте 13 уруг чурттап турар. Кээргенчиг салымныг, боттарының чаш назынында эки чүве көрбээн, ашчут, чединмес чорук, түрегделди көрүп келген уруглар мында бар. Өөренмейн-даа турган аш күжүрлер-дир ийин. 14 харлыг Саша Воробьев 3 ай бурунгаар маңаа келген. Чаңгыс авазы бар. Ол оглундаа азыраар хире эвес. Сашаның чугаазы-биле алырга, чурттаар арга чок, түреп турган. Хүнде хырнын тоттуруп, "Дом быта" бажыңынга компьютер залынга ажылдап турган. Ынай-бээр аар чүк дажыглаар, бок, хир-чамын аштап арыглаар, улустуң кара ажылын хүнзедир кылып кээрге, чүгле чемгерип каардан өске, чаңгыс көпеек-даа бербейн турганнар. Ажылдаар хар-назы четпээн чаш оолду кулданып алгаш, аксынче борбак хлеб, чок болза чиген чеминиң артык-, шылын, экизи көргенде чаңгыс порция-биле чемгерип каар турган. Ол улуг кижилерниң канчап ишти-хөңнү оожургалдыг олуруп, Сашаның аш карактарынче көрүп, боскунче амданныг чемин ажырып орарын чугаалаары берге. Орус улустуң "Тодуг кижи аш кижини кажан-даа билбес" деп чугаазы маңаа барымдаа болуру чадавас. Бичии оол ажылдаксап, бурунгаар базымны кылып, хырнын-даа болза тоттуруп алыр ажылды боду тып алган турганы чуртталга дээш чүткүлүнүң херечизи деп бодаар мен.

6 класс Аня Монгуштуң амыдыралы база-ла Сашадан дорайтавас. Аня бо төпке 2 ай бурунгаар чедип келген. Авазы дириг, бар хирезин-

> "Тыва чээли" банк төлээлери кижи санынга Чаа-чылдың белээн сунарга, уругларның арнын көргеп болзуңарза! Кажан-даа кымдан-даа ап көрбээни баштайгы белектер чурттаягазының иштинде уттундурбас улуг болуушкун болуп артып калган.
> Өөрүшкүнүң, кээргелдиң карак чаштары...

де, ол ооң кайдазын-даа билбес болду. Бо чаш уругларның мээ-медерели үрелип, угаан-сарыылы баксырап, кезээде бир-ле чүведен коргуп хилинчектеннип чоруурунга буруулуг кижини тывары берге. Чырык черге бодарадып чаяап каан ада-иези бе, чуртта болуп турар экономиктиг байдалдың салдары бе, удуртуп-баштаар даргалар бе азы уругларның боттары бе??? Шыны-биле алыр болза, уругларда улуг буруу кайда боор. Чырык черде төрүттүнүп келген хилинчээ-ле ол ышкажыл.

Бичии Антон өг-бүлелиг эки чурттап турган. Чаа-ла доругуп өзүп орар үезинде ооң авазы оглу көрүп турда-ла, кады чурттап олурганы эр эжин балды-биле улдап тургаш, өлүрүп каан. Ооң соонда Антон ол олчаан корткаш, үнү чидип, шала угааны өскерлип, арай чиктиг апарган.

Мында чурттап турар 13 уругларның салым-чолу шуптузунуң аңгы-аңгы. Ооң уламындан олар кайда-даа өөренмейн, баар-базар чери чок, тояап, чер кезип оорланып, кем-херек үүлгедип, аарып-аржып кылаштажып чорааннар.

Өске кижиниң төлү кымга херек боор. Ынчангаш ажыыбиле октаттынган улус-тур ийин. Ажылдаар дээрге назы четпээн, назы чеде-даа берген болза, кым оларны алырын күзээр боор. Чуруму база багай, чамдыктары номчуп-бижип безин билбес боор-дур.

"Чымчак холдар" төптүң эмчизиниң чугаазы-биле алырга, уруглар маңаа хир-чам, быдып-куртуп калган келген, чем чигенин безин сагынмастар. Кажан оларны аштап-арыглааш, чундургаш, чемгере бээрге, хырнының өйүн-хемчээлин билбес, чежени-даа чиптер, ооң соонда кузуп, куду олуртуп-даа турганнары бар болдулар.

Төптүң ажылдакчыларының кызымаккай күш-ажылының түннелинде, ам чурумга өөреннип, ишти-хырнының өй-хемчээлин билип, харын-даа шупту 10, 14 дугаар школаларда өске уруглардан дудак чок өөрени бергеннер. Школага өөреннип кааш-ла, олар мооң мурнунда ышкаш дооразынче маңнавайн, "бажыңынче" дүргени-биле чанып орарлар. Ынчанмайн канчаар, мында уругларны удуур-чыдар, арыг-силиг оруннары, чемненир өрээли, ынак башкылары маңап турар. Хостуг үезинде теннис ойнап, аштанып-арыгланып, кичээл кылыр дээш, ажыл-ла хөй. Ол хамаанчок, компьютер безин бар. Хүнде 4 катап чемненип турарлар. Ынчангаш оларның удуур, кичээл кылыр, ойнаар өрээлдерин көөрге, бо төп эвес, а езулуг бир өг-бүле чурттап турар ышкаш сагындырар чораан.

Ол хүн уругларның культурлуун, кижизиин аалчылар кайгап, магадап ханмаан. Оолдар костюм, чүвүр, галстуктарлыг, уруглар улуг байырлалдарга кедер платьелерлиг, туфельдерлиг, чаражын чүү дээр!

Экии, байырлыг дээн чараш сөстерни чугаалап, аалчыларның тонун уштурунга, кедеринге дузалашкан, ажаанзырап-ла турдулар. Хып турар өөрүшкүнүң, ааскежиктиң хүлүмзүрүү долган маңнажып турдулар.

Байырлал үезинде баштай аалчыларга аъш-чемниң дээжизин салыр, ооң соонда уруглар чемненир деп чүве чок, шупту деңге катай хаара чугаалажып, чемненип турарын көөрге—улуг чедишкиндир.

Колдуу христиан шажынга үндезилеп, уругларны кижизидип турар болганда, бо удаада тыва уруглар чок болду. Бурган бар деп чүвени билиндирип, иштики сагыш сеткилдиң хоозуралын оттуруп диргизер болгаш төптүң коллективи уругларның ада-иелери-биле база улуг ажылды чорудуп турарлар. Ада-иелери-биле ажылдаанының түннелинде, чедишкинниг болур ужуруг дээрзинге уругларның-даа, башкыларнын-даа бүзүрели улуг. Ооң аңгыда төптүң чурттакчыларынга школа доостургаш, амыдыралдың улуг оруунче үдеп, ааскежиктиг чурттай берзин дээш дуза бээринге ында ажылдакчылар белен. Чүге дизе бо уругларның аажы-чаңы, ботботтарынга хамаарылгазы, өөредилгези, бодун алдынары көскүзү-биле өскерли берген. Дээрги Тор Сванестиң үүгле орус эвес, а тыва уругларны база бо төпче эккеп, эки үүлдерге өөредир күзели боттанган. Бо чоокку хүннерде элээн каш тыва уруглар маңаа кээп чурттаарлар. Ол хүн уругларның аас-кежиктиин! Ооң херечизи оларның кыпкан от дег чырып турар карактары хөйну сөглеп турган.

Төптүң ажыдыышкынынга, моон-даа соңгаар ажыл-ижинге дөгүм кылдыр кол деткикчилер-норвег өңнүктер пианино садып алыры-биле акшаны сөңнээн. Тыванын Президентизи Ш.Д.Ооржак, Чазаа үргүлчү дузалажып турарын Сайдам Чамзырыновна чугаалап турду. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының төлээлери 10 мун рубльди, "Чедер" курортче 6 путевканы бергеннер.

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының, Дээди Хурал депутаттарының төлээлери үүве чугаалап, дуза кадарын аазаан. "Ойна" алдын чери дээш-ле, хөй-ле деткикчилер дузалашкан.

Буянныг үүлени кылып чоруур удуртукчуларывыска, чонувуска, эш-өөрүвүске күдүк базып мөгейип, чер кырында үнүп турар айыран каас чечектерни сөңнээлинер.

"Тыва чээли" банк төлээлери кижи санынга Чаа чылдың белээн сунарга, уругларның арнын көрген болзуңарза! Кажан-даа кымдан-даа ап көрбээни баштайгы белектер чуртталгазының иштинде уттундурбас улуг болуушкун болуп артып калган.

Өөрүшкүнүң, кээргелдиң карак чаштары...

Саглай ДОНГАК.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Декабрь 26(1), вторник. 1 ак мешиг, демир олуттуг, балжинямныг, сарыг аът хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, магабодун болгаш угаан-медерелин арыглаарынга, чер, суг ээлерин дагыырынга, аңцаарынга, чаа эт-эдилел садып алырынга, эртемномга оорениринге, буянныг үүле кылырынга, оргүл оргүүрүнге таарымчалыг хүн.

Бичии уругларны кылаштадып өөредиринге, орук чоруурунга багай хүн. Баш дүгү таартырга, назыны кыскалаар.

Декабрь 27(2), среда. 9 кызыл мешиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар хой хүнү. Бо хүн кежик-буян кыйгыртырынга, оргүл оргүүрүнге, буянныг азы улуг эрге-дужаалдыг улус-биле ужуражып, чугаа кылырынга, эки үүле кылырынга, куда-дой эрттиреринге, огбүле тударынга, чер казарынга, чаа идик-хеп садып кедеринге, каастанырынга, ойнап-хоглээринге эки.

Аарыг улус эмнеп эгелээринге, эрги бажың бузар болгаш чаа бажың таваа салырынга, кожүпдүжеринге, улустан ыт садып алырынга болгаш бээринге багай хүн. Баш дүгү таартырга, аас-дыл үнер.

Декабрь 28(3), четверг. 8 ак мешиг, суг олуттуг, ак мечи хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, арыглаарынга, сац салырынга, келип үүлезинге, демир-дес-биле ажылдаарынга, оорсукту дилеп тыварынга, үжүк-бижикке оорениринге, буянныг үүле кылырынга, орук чоруурга, эки хүн.

Янзы-бүрү чүүлдер орттедип-хуюктаарынга, хем-суг-биле кайы хамаанчок ойнаарынга, аазаашкын кылырынга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, эт-эдилели, мал-маганы ковудээр.

Декабрь 29(4), пятница. 7 кызыл мешиг, даг олуттуг, аксымаар дагаа хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, эртем-номга оорениринге, эки үүле эгелээринге, бажың-балгат таваа салырынга, ог-бүле тудуп, куда-дой эрттиреринге, ойнап-хоглээринге, чогаадыкчы ажыл кылырынга, кежик четтиреринге, келип үүлезинге, орук чоруурунга таарымчалыг хүн.

Аас-дыл кылырынга, садыг-саарылгага таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, күш-шыдал кирер.

Декабрь 30(5), суббота. 6 ак мешиг, ыяш олуттуг, кара ыт хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, кежик-буян кыйгыртырынга, нүгүл-бачыдын миннип, ону арыгладырынга, келин алырынга кожүп-дүжериинге, бажың таваа салырынга, садыг-саарылга кылырынга, чогаал бижиириинге, таарымчалыг хүн.

Аас-дыл кылырынга, орук чоруурга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, эт-малы ковудээр.

Декабрь 31(6), улуг-хүн. 5 сарыг мешиг, хей олуттуг, каразымаар хаван хүнү. Бо хүн улуг эрге-дужаалдыг улуска бараалгаарынга, дуган, хүрээ-хиит сергедиринге, лама, хуурак болурунга, ном номчударынга, орук чоруурунга эки хүн.

Чер казарынга, кудадой эрттиреринге, садыгсаарылга кылырынга, ыт азырап алырынга, хуралсуглаа кылырынга таарымча чок. Баш дүгү таартырга, арын-шырайы оң-чүзүн кирер.

Январь 1(6) понедельник. 4 ногаан мешиг, от олуттуг, кок күске хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, оргүл оргүүрүнге, эмнениринге, ине-биле эмнээшкин кылдырарынга, ус-шевер ажылдар кылырынга таарымчалыг хүн.

Келин алырынга, кижи орнукшударынга, орук чоруурунга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, арын-шырайы оң-чүзүн кирер.

Дадар-оол Саңгыр-оолович МОНГУШ

2000 чылдың декабрь 22-де, 66 харлап бар чораан, үлетпүр бүдүүрүлгезиниң талантылыг организакчызы, "Тыва кобальт" комбинаттың тургузукчузу, Тыванын эң баштайгы металлургу, Тыва АССР-ниң Сайыттар Човулелиниң Даргазының оралакчызы, күрүпеннің План комитединиң даргазы чораан Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуш элекке мөчээн.

Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуш 1935 чылдың май 20-де Чоон-Хемчик районунуң Хондергей суурга торүттүнген. 1959 чылда Ленинградта М. И.Калинин аттыг политехниктиг институтту доосканының соонда, "Тыва кобальт" тудуг эргелелиниге мастер, ооң соонда "Тыва кобальт" комбинатка кол металлург болган кол инженер боон ажылдаан. Д.С. Монгуш комбинатка ажылдап турган үезинде биллиглиг болгаш бедик мергежилдиг специалист, чогаадыкчы болгаш чаартыкчы, бүдүрүлгениң билдилиг организакчызы соруун коргүскен. Ооң дорт киржилгези-биле республиканың оңнүг металлургиязының баштайгызы болган комбинаттың бүдүрүлге күчүлерин чедип алган, кобальт рудаларын ылгаарының технологиязын сайызыраңгайжыткан.

1976 чылдан Д.С. Монгуш СЭКП обкомунга баштай килдис эргелекчизиниң оралакчызынга, ооң соонда үлетпүр-транспорт килдизиниң эргелекчизи дужаалдарга ажылдаан. 1981 чылда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын доосканы соонда, Тыва АССР-ниң Сайыттар Човулелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалга томуйлаткан, а 1984 чылда Тыва АССР-ниң Сайыттар Човулелиниң Даргазының оралакчызы – күрүпеннің План комитединиң даргазына томуйлаткан. Бо албан-дужаалдарга ажылдап турган, республиканың бүдүрүкчү күштерин хогжүдеринге, социал-культура адырын сайызырадырынга улуг үлүүн киргген.

Дадар-оол Саңгыр-оолович ооң дараазында чылдарда республикага алдын тывыжын хогжүдеринге хой күжүн, билиңи, энергиязын киргген. Ол амыдыралдың соолгу хүнериинге чедир эртем болгаш бүдүрүлге-биле харылзаазын үсээн, рудаларны хаанызы-биле комплекстиг болбаазырадыр талазыбиле чаа идеяларның эгелекчизи, оңнүг, чаагай болгаш ховар металлдарны болбаазырадыр, шиңгээдип алыр чаагай херектиң киржикчизи боон, байлак дуржулгазын үлежип келген. Дадар-оол Саңгыр-ооловичиниң чүү-даа чүвени янзы-бүрү сонуургалбиле хандыкшылдыг коорулерээн, торээн черинин, ооң кижилериниң дугайында бийир-биле бижээн, даш болгаш ыяштан чазап кылган ажылдары чонун магаданган.

Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, Таңды район болгаш Ховуаксы суур Советтериниң депутадынга каш удаа соңгуттурган.

Дадар-оол Саңгыр-оолович Тыванын социал-экономиктиг хогжүлдезинге киирген үлүү дээш "Хүндүлелдиң демдээ" орден, "В. И. Ленинниң торүттүнгениниден 100 чылынга шылгараңгай күш-ажылы дээш" медаль болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуштуң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Ш.Д. Ооржак, Ш.В. Кара-оол, А.А. Мельников, В.М. Оюн, В.П.Николаева, В.О. Ооржак, С. Н. Сапова, А.Д. Бегзи, В.Б. Салчак, В.И. Лебедев, К.С. Күжүгет, Д.Б. Бузур-оол, Т.Х. Самданчап, М.К. Мендуме, Б.-К.Ш. Долчанмаа, Т.Ч.Норбу, М.С.Салчак, Г.Ч. Ширшин, Ч-Д. Б. Ондар, Д. К.-Х. Ооржак, В.С. Кажин-оол, Ш.Д. Куулар.

XX үс чылды үдээриниң, чаа III муң чылды – XXI үс чылды уткуурунуң календарьлыг планы

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

Декабрь 29-та — 12.00 шакта уруглар утреннигги.

Декабрь 30-де — 12.00 шакта XX үс чылды үдээри. XXI үс чылга тураскаатқан Президент балы.

Декабрь 31-де — 19.00 шакта Бал-маскарад.

ФИЛАРМОНИЯГА

Декабрь 27-де — 12 шакта "Ураанхай" мюзик-холлдуң уруглар концерти. 16.00 шакта ОБЯ-ның 10 чылы.

Декабрь 28-те — 12.00 шакта "Ураанхай" мюзик-холлдуң уруглар концерти. 18.00 шакта "Ураанхай" мюзик-холлдуң уруглар шоу-программазы.

Декабрь 30-де — 19.00 шакта Тыванын күрүне филармониязының ажылдакчыларының Чаа чыл бал-маскарады.

Декабрь 31-де — 18.00 шакта "Ураанхай" мюзик-холлдуң Чаа чыл бал-маскарады.

УЛУСЧУ ЧОГААДЫЛГА БАЖЫҢЫНГА

Декабрь 26, 27-де — 17 шакта Михаил Айыжының чогаадыкчы кежээзи.

Декабрь 28-те — 17.00 шакта "Бодум бажыңым" лотерея ойнаашкыны.

Декабрь 29-та — 17.00 шакта Аяс Данзырының концерти.

Декабрь 30-де — 17.00 шакта Аныяктарның "Экии, Чаа үс чыл!" деп бал-маскарады.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНГА

Декабрь 28-те — өөреникчилерге Чаа чыл утреннигги.

Декабрь 29-та — 12.00 шакта школа ажылдакчыларының уругларынга Чаа чыл утреннигги. 15.00 шакта школа ажылдакчыларының Чаа чыл бал-маскарады.

"ТАЙГА" СТАНЦИЯЗЫНГА

Декабрь 31-де — 11 шакта хаак спортунга федерация кубогу дээш маргылдаалар.

АЛДАН-МААДЫР АТТЫГ ЧУРТ-ШИНЧИЛЕЛ МУЗЕЙИНГЕ

Декабрь 26-да — 14.00 шакта Григориан болгаш Чоон чүк календарьларының талазы-биле чыл санаашкыны.

Декабрь 27-29-та — 15.00 шакта Чаа чыл уткуурунга тураскаатқан уруглар утреннигги.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ

Декабрь 31-де — 14.30 шактан "Овуузуннуг үе" деп театржыткан коргүзүг.

Мультфильмнерден ынак маадырларынар-биле, Соок-Ирей болгаш Харжыгаш-биле ужуражыр силер.

Филармонияның, театрның, эстраданың тергиин артистери байыр чедирип, уран талантыларын бараалгадыр.

Аът, теве мунары, үш аът соорткен шанакка чугулаары.

Кожамыктар, танцы-сам конкурстары, баян, гармонь дошпулуурга ойнаары.

Чурукка дүрген тырттырып алыры.

"Декей-оо" деп ыры-шоор.

Спортчу оюн-хоглээшкин.

Аттракционнар.

Ыттар делгелгези.

"Үс чылдың кижизи" анкетаны чорудары.

Садыглар ажылдап турар.

20.00 — 23.00 шактарда аныяктар дискотеказы

00.00 шакта — Чаа чылдың фейерверигги.

СООК-ИРЕЙЛЕР КОНКУРУЗУНУҢ ДҮРҮМҮ

Конкурстуң сорулгалары:

- *Талантыны илередири.*
- *Организакчы, артист аргазын илередири.*
- *Улусчу чогаадылганы чонга нептередири.*

Конкурстуң негелделери:

1. *Костюмнерин шилиири.*
2. *Байыр чедиришкиннери.*
3. *Конкурс азы корукчулер-биле оюнар.*
4. *Музыка номери (ыры, танцы болгаш оске-даа)*

Киржикчиниң ойнаар үе-шагы:

Бүдүн программада 10-15 минута.

Шаңналдары:

1. *"XX үс чылдың тергиин Соок-Ирейи"*
2. *"Эң хоглуг Соок-Ирей".*
3. *"Эң талантылыг Соок-Ирей".*
4. *"Корукчулер шаңналы".*

Конкурс декабрь 31-де 14.00 шакта Арат шөлүнге болур.

Тайылбыр алыр чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко 46, ТР-ниң Культура болгаш кино яамызы. Телефоны 3-66-22, 1-12-05

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
Дадар-оол Саңгыр-оолович МОНГУШТУҢ
элекке мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.
Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи).

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Күстүгүр Сат, Чимисмаа Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 4061. Чагыг 140

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН – 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.